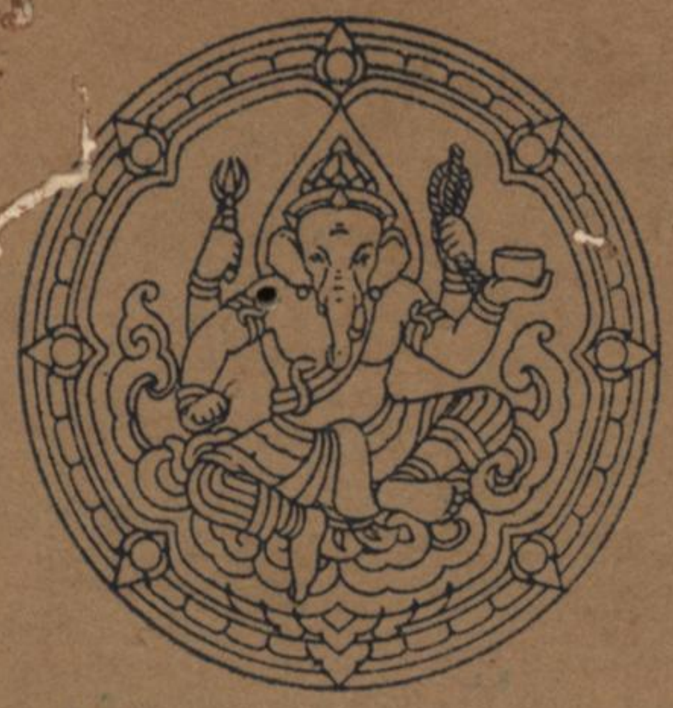

ประวัติศาสตร์ไทย

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรก

พระนิพนธ์

จ้าฟ้าภิญสิบพันพารเสนอ โสณกุล

กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

959.33
ส๙๙
ป.2

ฉบับร่าง

หนังสืออ้างอิง
ใช้เฉพาะในห้องสมุดเท่านั้น

ห้อง ขจร สุขพานิช

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ถนนสุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. 3921676, 3914044

3 ธ.ค. 2501

สำนักหอสมุดกลาง

หนังสืออ้างอิง

ใช้เฉพาะในห้องสมุดเท่านั้น

959.33
ส 728ป

ก.ค. 2521

ของ สุจิตต์ วงษ์เทศ

ประวัติศาสตร์ไทย

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรก

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ถนนสุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. ๓๙๒๑๘๗๘, ๓๙๑๘๐๘๘

พระนิพนธ์

หม่อมเจ้าหญิงสิบพันพารเสนอ โสณกุล

กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

ฉบับร่าง

S 195633

71121

คำนำ

เรื่องราวเกี่ยวกับประเทศชาติหรือพระมหากษัตริย์ผู้เป็นประมุขของประเทศชาตินั้น แต่เดิมเรียกว่าพงศาวดาร ต่อมาเปลี่ยนเป็นเรียกว่าประวัติศาสตร์ซึ่งมีความหมายเป็น ๒ นัย นัยหนึ่งหมายถึงเรื่องราวของประเทศชาติที่แต่งขึ้นจากข้อความที่จดเป็นบันทึกไว้ อีกนัยหนึ่งหมายถึงวิชาว่าด้วยเหตุการณ์ที่เป็นมาของประเทศชาติหรือของโลกซึ่งได้ผ่านมาแล้วว่ามีอย่างไร การแต่งประวัติศาสตร์ไม่ใช่เพียงจดบันทึกเหตุการณ์ไปตามลำดับเวลาที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่ยังจะต้องแสดงข้อเท็จจริงของเรื่องโดยได้สอบสวนค้นคว้าและเปรียบเทียบตามหลักวิชา เพื่อให้ได้ความจริงเท่าที่สามารถจะสอบค้นได้ และจะต้องแต่งให้เรียบร้อยเรียงเรื่องเป็นลำดับไปตามเหตุการณ์ สามารถให้ผู้อ่านได้รับความเพลินและความรู้จากเรื่องที่เป็นมาแล้ว ซึ่งอาจนำมาใช้เป็นแนวดำเนินวิถีชีวิตของตนในส่วนรวมได้ในปัจจุบัน และคาดการณ์ได้ไม่มากก็น้อยในอนาคต วิชาประวัติศาสตร์ในสมัยปัจจุบันขยายตัวออกไปกว้างขวาง ไม่เฉพาะแต่จะบรรยายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเท่านั้น ยังจะต้องศึกษาไปถึงเรื่องความเป็นไปของสังคม เศรษฐกิจ สถาบันสังคม ความคิดเห็น และอื่น ๆ ซึ่งรวมเรียกว่าวัฒนธรรมของประเทศชาตินั้นไปด้วยในตัว ว่ามีความคลี่คลายเป็นความเจริญมาแล้วอย่างไรด้วย

ประวัติศาสตร์เป็นเรื่องของคนแต่ง ไม่ใช่เรื่องของธรรมชาติ เพราะฉะนั้นข้อความที่กล่าวไว้จึงเป็นไปตามความรู้ความเห็น หรือตามอัธยาศัยของผู้แต่ง ถ้าเรื่องที่แต่งเป็นเหตุการณ์ที่ล่วงมาแล้วนานไกลเท่าใด ข้อความที่กล่าวก็เป็นธรรมดา จะต้องไม่สมบูรณ์ยิ่งขึ้นเท่านั้น วิชาประวัติศาสตร์เป็นความรู้ไม่มีที่สิ้นสุด เพราะมีที่จะต้องปรับปรุงแก้ไขอยู่เสมอ ตามความรู้ที่สอบค้นได้มาใหม่ หรือตีความหมายในเหตุการณ์ไปตามความเห็นอยู่ในขณะนั้น

เนื่องด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ คณะรัฐมนตรีจึงได้ประชุมปรึกษากันเมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๕ แต่งตั้งกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยขึ้นคณะหนึ่ง และคณะกรรมการคณะนี้ได้ประชุมปรึกษากันอย่างไร มีแจ้งอยู่ในบันทึกเรื่องการชำระประวัติศาสตร์ไทย อยู่ถัดจากคำนำนี้แล้ว

การชำระประวัติศาสตร์ไทย กรรมการได้แบ่งหน้าที่กันทำเป็นสมัย ๆ เมื่อเขียนร่างสมัยใดเสร็จแล้ว ก็นำเสนอที่ประชุมเพื่อพิจารณาข้อความที่เห็นว่ายังไม่สมบูรณ์ เสร็จแล้วก็ตีพิมพ์เป็นร่างขึ้นไว้ก่อน เพื่อเสนอร่างนี้ต่อท่านทั้งหลายที่สนใจเรื่องราวของชาติไทย จะได้อ่านดูว่ามีบกพร่องผิดพลาดประการใดบ้างเพราะเรื่องราวของประเทศชาติเป็นมรดกสังคม ไม่ใช่เป็นมรดกของผู้ใดโดยเฉพาะ เหตุนี้กรรมการจึงได้ตีพิมพ์ส่วนที่ชำระเสร็จแล้วมาเสนอท่านทั้งหลาย ท่านจะทักท้วงอะไรบ้าง ก็ขอได้โปรดแจ้งมาทางเลขานุการคณะกรรมการในเวลาอันควร และขอได้โปรดส่งหลักฐานอ้างอิงยืนยันความเห็นที่ทักท้วงมาด้วยเพื่อสะดวกแก่คณะกรรมการจะได้พิจารณา ด้วยคณะกรรมการถือว่าท่านทั้งหลายมีส่วนร่วมอยู่ด้วยในงานของส่วนรวมนี้ ซึ่งคณะกรรมการเป็นแต่ตัวแทนรับใช้ท่านเท่านั้น.

(พระยาอนุมานราชธน)

ประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

ราชบัณฑิตยสถาน

วันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

เรื่องการชำระประวัติศาสตร์ไทย

ด้วยพงศาวดารไทยซึ่งเขียนไว้แต่เดิมมานั้น แม้ผู้เขียนจะได้พยายามเขียนด้วยความอุตสาหะเป็นอย่างดี และได้มีการชำระกันใหม่หลายครั้งหลายคราวแล้วก็ตาม แต่พงศาวดารเหล่านั้น ก็เขียนไปในทำนองพระราชประวัติของพระมหากษัตริย์เป็นส่วนใหญ่ เหตุผลในทางการเมือง การเศรษฐกิจ และการสังคม ตลอดจนเรื่องราวที่เกี่ยวกับวรรณกรรมหรือศิลปกรรมนั้นมีน้อย สังเกตว่าผู้เขียนแต่เดิมมักไม่ใคร่จะสนใจกล่าวถึง นอกจากนี้ยังมีศักราชและข้อความหลายแห่งที่ขัดกัน เป็นการลำบากแก่ผู้ที่สนใจในการศึกษาและค้นคว้า กรมศิลปากรจึงเห็นควรที่จะชำระใหม่อีกครั้งหนึ่งโดยจัดทำตามแบบประวัติศาสตร์ที่แท้จริง

เมื่อมีความคิดเห็นเช่นนี้ จึงได้ทำบันทึกเสนอท่านนายกรัฐมนตรีเพื่อขอให้แต่งตั้งกรรมการพิจารณาจัดทำประวัติศาสตร์ไทยขึ้นใหม่ ท่านนายกรัฐมนตรีก็พิจารณาเห็นชอบด้วย กรมศิลปากรจึงได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิหลายท่านมาประชุมปรึกษาหารือเรื่องการชำระประวัติศาสตร์เป็นการภายในก่อนเริ่มประชุมครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นต้นมา และได้วางโครงการย่อ ๆ เพื่อใช้ในการจัดทำประวัติศาสตร์ขึ้นใหม่ แล้วทำบันทึกเสนอเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เพื่อขอให้นำเสนอคณะรัฐมนตรีแต่งตั้งกรรมการขึ้นดำเนินการต่อไป

เลขาธิการคณะรัฐมนตรีได้นำเรื่องของกรมศิลปากรเสนอคณะรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรีได้ลงมติเมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๕ แต่งตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีพระนามและนามดังต่อไปนี้

๑.	พระวรวงศ์เธอ	กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	เป็นกรรมการที่ปรึกษา
๒.	หม่อมเจ้าหญิงสิบพันพารเสนอ	โสณกุล	เป็นกรรมการ
๓.	พระยาอนุมานราชธน		,,
๔.	พระยาโกษากรวิจารณ์		,,
๕.	พันโท หลวงรณสิทธิพิชัย		,,
๖.	นายรอง ศยามานนท์		,,
๗.	ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล		,,
๘.	หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์		,,
๙.	นายธนิต อยู่โพธิ์		,,
๑๐.	นายตรี อมาตยกุล		,,

กรรมการคณะนี้ได้เริ่มประชุมเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้เลือกพระยาอนุมานราชธน เป็นประธานกรรมการ และนายตรี อมาตยกุล เป็นเลขานุการของที่ประชุม ต่อมาก็ได้เปิดประชุมกันอีกหลายคราว และวางโครงการเขียนประวัติศาสตร์ตามแนวที่ได้ตกลงกันไว้แต่เมื่อคราวประชุมกันเป็นการภายใน คือแบ่งออกเป็นสมัยรวม ๘ สมัยด้วยกัน และได้วางโครงการที่จะเขียนโดยละเอียดดังต่อไปนี้ คือ

สมัยก่อนไทยเข้ามาในแหลมอาเซียอาคเณย์

บทที่ ๑ ไทยอยู่ที่แม่น้ำเหลือง

บทที่ ๒ ไทยอยู่ที่เมืองเชียงคู (เสฉวน)

บทที่ ๓ ไทยอยู่ที่เมืองเชียงแสน (ยุนนาน)

บทที่ ๔ ไทยก่อนเข้ามาสู่แหลมอาเซียอาคเณย์

สมัยไทยเข้ามาในแหลมอาเซียอาคเณย์

บทที่ ๑ สภาพการณ์ในแหลมอาเซียอาคเณย์ และไทยก่อนสมัยสุโขทัย

บทที่ ๒ อาณาจักรสุโขทัย

(๑) ราชวงศ์พระร่วง

(๒) วิธีการปกครอง

(๓) ศิลปวิทยา

(๔) การแผ่อำนาจ

(๕) ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

(๖) ความเสื่อมและการแตกแยกของอาณาจักร

สมัยกรุงศรีอยุธยา

๑. *แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ถึงสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ*

บทที่ ๑ การสืบราชสมบัติ — กฎมณเฑียรบาล

บทที่ ๒ การปกครอง — ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ และแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ — เหตุที่เปลี่ยนแปลงในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค — กฎหมาย

บทที่ ๓ สังคมและเศรษฐกิจ — ความเป็นอยู่ของคนไทย — ขนบธรรมเนียมประเพณี — อาชีพ การกสิกรรม การหัตถกรรม และพาณิชยกรรม รวมการแต่งสำเภาไปค้าขายกับต่างประเทศ

บทที่ ๔ ศิลปวิทยา—ภาษาและวรรณคดี—ความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา

บทที่ ๕ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ — เขมร — ลานนาไทย — จีน

๒. แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ถึงสิ้นแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง

บทที่ ๑ การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่หนึ่ง

บทที่ ๒ การกู้อิสรภาพของสมเด็จพระนเรศวร

บทที่ ๓ การขยายตัวของกรุงศรีอยุธยา

บทที่ ๔ ผลของการสงครามเกี่ยวกับสังคมและเศรษฐกิจ

บทที่ ๕ การเปลี่ยนแปลงทางภาษา วรรณคดีและพระพุทธศาสนา

บทที่ ๖ กรุงศรีอยุธยาเปิดการสัมพันธ์กับต่างประเทศ โปรตุเกส เนเทอร์-แลนด์ อังกฤษและญี่ปุ่น — พระคลังสินค้า

๓. แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ถึงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง

บทที่ ๑ ความยุ่งเหยิงในการสืบราชสมบัติ — ชิงราชสมบัติ — ศึกกลางเมือง ความอ่อนแอของบ้านเมือง — อวสานของกรุงศรีอยุธยา

บทที่ ๒ อิทธิพลของชาวต่างประเทศเกี่ยวกับสังคมและเศรษฐกิจ

บทที่ ๓ ความรุ่งเรืองทางวรรณคดีในราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์ — การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา

บทที่ ๔ ความสัมพันธ์กับฝรั่งเศส

บทที่ ๕ ความสัมพันธ์กับอังกฤษและชาติอื่น ๆ

สมัยจลาจลและกรุงธนบุรี

บทที่ ๑ ความเป็นไปของสมัยกรุงศรีอยุธยา ตอนปลาย

(๑) ความอ่อนแอของพระเจ้าแผ่นดิน

(๒) กบฏแย่งราชสมบัติและแตกสามัคคีในระหว่างพระราชวงศ์ และข้าราชการ

(๓) ความเป็นไปของพม่า

(๔) ศึกพม่า — เสียกรุง

บทที่ ๒ พระเจ้ากรุงธนบุรี
(๑) พระราชประวัติและสกุลวงศ์
(๒) การศึกษาและลักษณะนิสัย
(๓) รับราชการ
บทที่ ๓ หัวเมืองฝ่ายตะวันออก
(๑) ความเป็นไปของหัวเมืองฝ่ายตะวันออก
(๒) การตั้งตัวของพระเจ้ากรุงธนบุรีในหัวเมืองฝ่ายตะวันออก
บทที่ ๔ กรุงธนบุรี
(๑) สร้างกรุงธนบุรี
บทที่ ๕ ปราบก๊กต่าง ๆ
(๑) พม่าค่ายโพธิ์สามต้น
(๒) เจ้าพิมาย
(๓) เจ้าพระพิษณุโลก
(๔) เจ้าพระฝาง
(๕) เจ้านครศรีธรรมราช
บทที่ ๖ สงครามขับไล่พม่าออกจากพระราชอาณาเขต
บทที่ ๗ สงครามแผ่พระราชอาณาเขต
(๑) ช่วยเขมร
(๒) ช่วยเวียงจันทน์
(๓) ปราบเขมร
บทที่ ๘ ทนุบำรุงพระราชอาณาจักร
(๑) การปกครองภายใน
(๒) การปกครองประเทศราช

บทที่ ๙ ทนุบำรุงพระพุทธศาสนา
บทที่ ๑๐ วรรณคดีและศิลป
บทที่ ๑๑ อวสานรัชสมัย
บทที่ ๑๒ พระราชโอรสธิดา

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ยุคแรก
รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๓

บทที่ ๑ แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์
(๑) ความเป็นไปตอนเริ่มต้น
(๒) พระมหากษัตริย์และพระบรมราชจักรีวงศ์
(๓) สร้างกรุงเทพพระมหานครและพระบรมมหาราชวัง ฯ ฯ
บทที่ ๒ สงครามกับพม่า — ความเป็นไปภายในประเทศพม่า
บทที่ ๓ สงครามกับญวน — ความเป็นไปภายในประเทศญวน
บทที่ ๔ การขยายพระราชอาณาเขตและพระบรมเดชานุภาพ
(๑) พระราชอาณาเขตฝ่ายเหนือและพายัพ
(๒) พระราชอาณาเขตฝ่ายใต้และตะวันตก
(๓) พระราชอาณาเขตฝ่ายตะวันออก และตะวันออกเฉียงใต้
(๔) พระราชอาณาเขตฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ
(๕) รับครัวสวามิภักดิ์และครัวอพยพ
บทที่ ๕ การปกครอง
(๑) ภายใน
(๒) หัวเมือง
(๓) ประเทศราช

บทที่ ๖ ทนุบำรุงประเทศ

(๑) ขุดคลอง

(๒) สร้างเมือง

(๓) สร้างป้อม

(๔) สร้างเรือรบ

บทที่ ๗ ศิลปและวรรณคดี

(๑) วรรณคดีและช้างเผือก

(๒) กฎหมาย (ชำระกฎหมายตราสามดวง)

(๓) พระราชพงศาวดาร (ชำระพระราชพงศาวดาร)

(๔) นาฏกรรม

(๕) ศิลปกรรม

(๖) ทนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา (สังคายนา — สมณทูต ฯ ล ฯ)

บทที่ ๘ สัมพันธภาพระหว่างประเทศ

(๑) จีน

(๒) โปรตุเกส

(๓) อังกฤษ

(๔) อเมริกา

(๕) ฝรั่งเศส

เมื่อได้วางโครงการที่จะเขียนเสร็จเรียบร้อยแล้ว กรรมการก็ได้แบ่งหน้าที่กันเขียนประวัติศาสตร์ตามโครงการที่ได้วางไว้ และได้ตกลงกันว่า ในชั้นต้นนี้จะทำประวัติศาสตร์อย่างง่ายสำหรับให้นักเรียนอ่านก่อน คือจะเขียนอย่างธรรมดา ไม่ให้มีเรื่องราวละเอียดพิสดารมากนัก เมื่อจัดทำประวัติศาสตร์อย่างง่ายนี้เสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงจะลงมือทำประวัติศาสตร์อย่างละเอียดพิสดาร หรือที่เรียกว่าประวัติศาสตร์เชิงซ้อน (Complex History) ต่อไป

โดยเฉพาะสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นั้น คณะกรรมการได้วางโครงการจัดทำเพียงสันรัชกาลที่ ๓ เท่านั้น ส่วนตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ลงมาเป็นเรื่องที่จะต้องค้นคว้าโดยละเอียด เพราะมีเอกสารและเรื่องราวสลับซับซ้อนมากมาย จึงได้รอไว้จัดทำภายหลังในเมื่อได้จัดทำประวัติศาสตร์อย่างง่ายและประวัติศาสตร์เชิงซ้อนเสร็จเรียบร้อยแล้ว

ต่อมาเมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๐๐ มีกรรมการบางท่านปรารภว่าเนื่องจากสุขภาพไม่ดีบ้าง และติดงานอย่างอื่นพัวพันไม่สามารถจะมาร่วมประชุมได้บ้าง ใคร่จะขอถาออกจากกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากรจึงเสนอกระทรวงวัฒนธรรมเพื่อขอแต่งตั้งกรรมการใหม่ ซึ่งกระทรวงวัฒนธรรมได้เสนอคณะรัฐมนตรีแต่งตั้งใหม่ เมื่อวันที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ มีพระนามและนามดังต่อไปนี้ คือ

๑. พระยาอนุมานราชธน	ประธานกรรมการ
๒. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร	กรรมการที่ปรึกษา
๓. หม่อมเจ้าหญิงสิบพันพารเสนอ โสณกุล	กรรมการ
๔. นายธนิต อยู่โพธิ์	,,
๕. นายรอง ศยามานนท์	,,
๖. หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์	,,
๗. ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล	,,
๘. พ.อ. ดำเนิร เลขะกุล	,,
๙. นายตรี อมาตยกุล	กรรมการและเลขานุการ
๑๐. นายชวน สุขพานิช	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ.

นายตรี อมาตยกุล

กรรมการและเลขานุการ

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

ประวัติศาสตร์ไทย
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคแรก

บทที่ ๑
แรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

สามรัชกาลแรกแห่งกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์นี้เป็นสมัยก่อร่างสร้างตัว โดยมุ่งหมายใฝ่ฝันที่จะให้คงคืนสภาพอันดีงามของกรุงศรีอยุธยาให้มากที่สุดที่จะเป็นไปได้ การก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ก็ดี การงานใด ๆ ที่ปฏิบัติก็ดี ล้วนยึดแบบอย่างที่เคยทำกันมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นพื้น ทั้งนี้เป็นไปในหมู่ชนทุกชั้นนับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมา ด้วยเหตุการณ์ทั้งหลายมีสภาพคล้ายกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ตลอดจนศัตรูภายนอกก็ทำนองเดียวกัน คือมีพม่าเป็นตัวสำคัญที่จะต้องต่อสู้ให้ได้ และเป็นที่หนักใจกันอยู่ทั่วไปตลอดมา ต่อเมื่อล่วงมาเกือบ ๑๐๐ ปี ถึงรัชกาลที่ ๔ เหตุการณ์ทั้งหลายจึงได้เปลี่ยนแปรไปเป็นรูปอื่น

สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จเข้ามาถึงกรุงธนบุรี ณ วันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ทรงรับเชิญของเสนามาตย์ราษฎรที่จะเสด็จขึ้นผ่านพิภพแล้วทรงจัดความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ และโปรดให้เริ่มจัดการเรื่องย้ายพระนครมาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรีฝั่งเดียว เหตุที่ย้ายนั้นนิษฐานกันว่าคงจะเป็นโดยทรงพระราชดำริว่า ฟากฝั่งตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าฝั่งตะวันตก เพราะเป็นที่แหลม มีน้ำล้อมอยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครทางฝั่งตะวันออกฝั่งเดียว หากข้าศึกยกมาถึงชานพระนคร ก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าที่จะคงให้เป็น “เมืองอกแตก” คือเป็นเมืองตั้งทั้ง

สองฝั่งแม่น้ำอยู่ตามเดิม ทั้งนี้เพราะพระองค์ได้ทรงประสบความยากลำบากยิ่งมาแล้ว ในการรักษาเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็น “เมืองอกแตก” เช่นนี้ ฝั่งตะวันออกนั้นเสียที่เป็นที่ลุ่ม แต่ฝั่งตะวันตกก็เป็นที่น้ำเซาะไม่ถาวร ไม่เหมาะแก่การที่จะขยายตัว เมื่อรับจัดการก่อสร้างพระราชมณเฑียรชั่วคราวเสร็จแล้ว ก็เสด็จข้ามมาประทับที่พระราชวังใหม่ ประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกโดยสังเขป แล้วดำเนินการก่อสร้างพระนครและพระราชวังถาวรต่อไป

พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์จักรี พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๑, ๒, ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีพระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัตรว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ฯ ล ฯ เหมือนกันทั้งสามพระองค์ พระนามที่ปรากฏในบัดนี้เป็นพระนามที่เกิดขึ้นในภายหลัง คือในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงหล่อพระพุทธรูปยืนห้มด้วยทองคำสององค์เป็นแบบเดียวกับพระศรีสรรเพชญ์แห่งกรุงศรีอยุธยา นัยว่าทองที่ใช้สำหรับสององค์รวมกันก็มีน้ำหนักเท่าทองที่หุ้มองค์พระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม องค์หนึ่งโปรดให้จารึกพระนามว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช อีกองค์หนึ่งว่าพระพุทธเลิศหล้าสุดาลัย ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ แล้วมีพระบรมราชโองการสั่งว่าให้อ้างนามแผ่นดินตามนามพระพุทธรูปทั้งสององค์นี้ ไม่ให้เรียกว่าแผ่นดินต้น แผ่นดินกลาง ดังที่ใช้กันอยู่นั้นต่อไป ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนสร้อยสุดาลัยเป็นนภาลัย และเรียกนามแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ว่าแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นทรงราชย์ ได้ทรงสถาปนาพระราชวงศ์และทรงแต่งตั้งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหลายท่าน โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าพระยาสุรสีหพิษณุวาธิราชเถลิงพระราชมณเฑียรที่พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตามแบบกรุงศรี

อยุธยา เสด็จประทับในพระราชวังซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ ใกล้กับคฤหสถานที่ประทับเดิมของพระองค์ท่าน ให้พระยาสุรินทรภักดี (*ทองอิน พ.ศ. ๒๒๔๙—๒๓๔๙*) โอรสสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่เป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ พระราชทานเครื่องประดับพระเกียรติยศพิเศษกว่าพระราชภาคิไนยองค์อื่น ๆ โดยมีความชอบและความสามารถมาก ต่อมาเมื่อเสร็จศึกพม่าใน พ.ศ. ๒๓๒๙ โปรดให้ทรงดำรงพระเกียรติยศในที่กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข รับพระบัญชา ตามแบบกรมพระราชวังหลังแต่ก่อนมา ตำแหน่งนี้มีแต่ครั้งนี้ครั้งเดียวในสมัยกรุงเทพ ฯ

สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกผู้ต้นพระราชวงศ์จักรี พระนามเดิมว่าทองดี กล่าวกันว่าทรงรับราชการเป็นเสมียนตรามหาดไทยในกรุงศรีอยุธยา พระอัครชายาพระนามว่าหยก มีนิวาสสถานอยู่ในพระนครศรีอยุธยาเหนือบ้อมเพชร จึงได้ทรงสร้างวัดสุวรรณดารารามขึ้นใกล้ ๆ กันนี้ พระองค์มีพระโอรสธิดาที่ควรกล่าวพระนาม คือ

๑. พระธิดาพระนามเดิมว่า สา ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี พระสามีของท่านเป็นที่พระอินทรักษาในกรุงศรีอยุธยา พระโอรสของท่านอาทิ คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ-เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (*วังหลัง*) ในรัชกาลที่ ๓

๒. พระธิดาพระนามเดิมว่า แก้ว ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระสามีของท่านคือเจ้าขรัวเงิน มีพระธิดาคือสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ ๒ พระโอรสที่ควรกล่าวพระนาม คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี (*พ.ศ. ๒๓๑๓—๒๓๖๕*) ผู้ได้ทรงรับราชการแผ่นดินเป็นกำลังสำคัญอยู่ในรัชกาลที่ ๒ จนถึงที่เรียกกันว่าผู้สำเร็จราชการ และทรงเป็นกวีและศิลปินมีพระปรีชาสามารถมาก ในทางนาฏศาสตร์นั้นทรงสามารถประดิษฐ์ท่ารำงาม ๆ ขึ้นใหม่ และทรงจัดบทให้

เข้ากับท่ารำได้ดีจนได้ทรงรับความยกย่องของนาฏศิลปินทั้งหลายในฐานะอาจารย์ในสมัยนั้น

๓. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๔. สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาสุรสิงหนาท (*กรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ ๑*)

พระราชประวัติรัชกาลที่ ๑

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระนามเดิมว่า ด้วง ประสูติที่กรุงศรีอยุธยา วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๗๙ ในรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อทรงเจริญวัยขึ้นได้เป็นมหาดเล็กในสมเด็จเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิต เมื่อทรงอุปสมบทแล้วเข้าเป็นมหาดเล็กหลวง พระชันษา ๒๕ ได้เป็นหลวงยกกระบัตรราชบุรี ถึง พ.ศ. ๒๓๑๑ เข้ารับราชการในกรุงธนบุรี เป็นพระราชวรินทรในกรมพระตำรวจหลวง ได้เป็นกำลังในการก่อกู้บ้านเมืองหลายครั้ง คือ

ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ ได้โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบเจ้าพิมายมีหน้าที่ด่านขุนทด เมื่อเสร็จการศึกครั้งนี้ได้เลื่อนเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์

พ.ศ. ๒๓๑๒ เป็นแม่ทัพไปตีประเทศกัมพูชา ได้พัดบองและเสียมราบแล้วได้ข่าวลือว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสวรรคต จึงยกทัพกลับมา

พ.ศ. ๒๓๑๓ โดยเสด็จไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง ได้เลื่อนเป็นพระยายมราช ให้ทำหน้าที่สมุหนายกด้วย

พ.ศ. ๒๓๑๕ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตีประเทศกัมพูชาทางเรือโปรดให้พระองค์เสด็จไปทางบก ทรงตีได้เมืองรายทางไปจนจวนถึงบันทายเพชรซึ่งเป็นราชธานีในสมัยนั้น พระเจ้ากรุงกัมพูชาหนีไปเมืองญวน เสร็จ

การรบแล้วโปรดให้อยู่ช่วยราชการจนกว่าจะสงบดี ด้วยกันกับพระยาโกศาธิบดี (*นอกราชการ*)

พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นแม่ทัพหน้าของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกไปตีเชียงใหม่ ได้เชียงใหม่ นครลำปาง ลำพูน คืนจากพม่า ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาจักรีสมหนายก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบรีรีบเสด็จกลับมาป้องกันพระนครเพราะได้ข่าวพม่ายกมา โปรดให้พระองค์อยู่ช่วยจัดการบ้านเมืองต่อไปก่อน ได้ทรงเกลี้ยกล่อมเมืองน่านมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเมืองหนึ่ง แล้วเสด็จลงมาช่วยรบพม่าที่ยกมาตีเมืองราชบุรีได้ชัยชนะ

พ.ศ. ๒๓๑๘ พม่ายกมาตีเชียงใหม่ เสด็จยกทัพขึ้นไปช่วย แต่พม่าถอยไปเสียก่อน พออะแซหวุ่นกี้ยกมาตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงเสด็จลงมาตั้งรับที่เมืองพิษณุโลกพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช (*เจ้าพระยาสุรสีห์*) ศึกพม่าครั้งนั้นเป็นศึกใหญ่ ยกมาหลายทาง ตั้งล้อมพิษณุโลกไว้ทุกด้าน แต่กองทัพไทยต่อรบป้องกันเมืองเป็นสามารถ พม่าเข้าตีหักเอาหลายครั้งก็ไม่ได้ จนอะแซหวุ่นกี้ขอดูพระองค์และสรรเสริญพระปรีชาสามารถที่ทรงต่อรบป้องกันเมืองในครั้งนั้น ต่อมาพม่าคอยตัดลำเลียงจากกองทัพหลวงมิให้ส่งเสบียงเข้าไปในเมืองได้ ผู้คนอดหยากระส่ำระสาย จึงต้องทิ้งเมืองพิษณุโลกตีหักค่ายพม่าไปพักอยู่เมืองเพชรบูรณ์

พ.ศ. ๒๓๑๙ เสด็จเป็นแม่ทัพยกไปตีหัวเมืองตะวันออก ได้นครจัมปาศักดิ์ สีทันดร อัตปือ และเมืองเขมรป่าดงหลายเมือง เมื่อเสด็จกลับมาได้เลื่อนพระเกียรติยศเป็นสมเด็จ(๑) เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก

พ.ศ. ๒๓๒๐ เสด็จเป็นแม่ทัพไปตีได้เวียงจันทน์และเมืองจำปาศักดิ์ และเมืองหลวงพระบางก็มาขึ้นไทยในครั้งนี้ด้วย ได้ทรงเชิญพระพุทธมหาปฏิมาแก้วมรกตและพระบางลงมากรุงธนบุรี

---

(๑) เข้าใจว่าเป็นแต่เจ้าพระยาเท่านั้น “ สมเด็จ ” เป็นคำที่คนเติมเข้าภายหลังด้วยความเคารพยำเกรง พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาขานพระนามว่า เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกตลอด ไม่มีสมเด็จเลย

พ.ศ. ๒๓๒๓ ประเทศกัมพูชาเกิดจลาจล เสด็จเป็นแม่ทัพไปปราบปราม ทำการยังไม่ทันสำเร็จ ทางกรุงธนบุรีเกิดวุ่นวาย จึงเสด็จกลับมาใน พ.ศ. ๒๓๒๕

เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วก็ทรงประกอบพระราชกรณียกิจโดยพระปรีชาญาณเฉียบแหลมมั่นคงและเที่ยงธรรม พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระนิสัยรอบคอบสุขุมคัมภีรภาพ ทรงพระอุตสาหพยายามและมีกำลังพระหฤทัยและพระกายอดทนต่อความยากลำบากอย่างยิ่ง ผู้ทมความยุติธรรมอยู่บางคงจะต้องยอมรับว่า พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประเสริฐองค์หนึ่งของชาติไทย ทรงมีส่วนสำคัญยิ่งในการกอบกู้เอกราชและความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมืองเราทั้งสมัยกรุงธนบุรีและกรุงเทพ ฯ

หลวงวิจิตรวาทการได้กล่าวไว้ว่า(๑)

“ถึงแม้ว่าจะมีการศึกติดพันอยู่ตลอดรัชสมัยของพระองค์แล้วก็ดี สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมิได้ละเลยการภายในได้ทรงจัดทำเป็นอย่างดีที่สุดที่จะจัดได้ เริ่มต้นแต่การแบ่งหัวเมืองต่าง ๆ ให้อยู่ในความควบคุมดูแลของเจ้ากระทรวงต่างๆ กัน อันเป็นวิธีปกครองในครั้งนั้น จนถึงได้ชำระกฎหมาย สังคายนาพระไตรปิฎก สร้างวัดวาอารามปราสาทราชมณเฑียร จัดการค้าขายติดต่อกับจีน ทำนุบำรุงอาชีพของพลเมืองทุกอย่าง นับว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ที่ได้ทรงทำหน้าที่ทุกประการที่ควรทำและจำเป็นสำหรับเวลานั้น ตามพระราชพงศาวดารย่อมเห็นได้ชัดว่าทรงทำงานหนักเพียงไรในวันหนึ่งๆในขณะที่ประทับอยู่ในพระนคร เวลาเช้าเสด็จทรงบาตรแล้วเสด็จออกท้องพระโรง ถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ พระกลับแล้วทรงฟังรายงานของเจ้าหน้าที่การคลัง เสร็จแล้วเสด็จออกขุนนาง ทรงวินิจฉัยอรรถคดีของราษฎร แล้วจึงเสวยพระกระยาหาร

---

(๑) ในประวัติศาสตร์สากล เล่ม ๗ หน้า ๒๘๑

เสวยแล้วก็ทรงพระราชทานโอกาสให้ข้าราชการภายในเข้าเฝ้า ทรงประภาษด้วยราชการภายใน แล้วจึ่งทรงพักผ่อนพระองค์ เวลาค่ำเสวยแล้วเสด็จออกท้องพระโรง ทรงสดับพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่ง แล้วทรงฟังรายงานคลังอีก ครั้นแล้วข้าราชการมหาดไทย กลาโหม กรมท่า เปลี่ยนหน้าที่กันเข้าเฝ้า จนกระทั่ง ๒๒ นาฬิกา จึ่งเสด็จขึ้น ทั้งนี้เป็นเวลาปรกติ ถ้าหากเป็นเวลามีสงคราม ซึ่งทรงมีอยู่เสมอ กว่าจะได้เข้าที่บรรทมก็ถึง ๑ หรือ ๒ นาฬิกา ได้ทรงกรากกรำทำงานหนักดังนี้มาจนทรงพระชรามากแล้วก็แข็งแรงทนทาน ทรงพระชนม์อยู่ได้ถึง ๗๔ พรรษา ในชั่วเวลา ๒๘ ปีที่ทรงครอบครองประเทศสยาม ได้ทรงยกฐานะของประเทศจากความยุ่งยากยุคเข็ญขึ้นมาสู่ความร่มเย็นเป็นสุข แผ่อาณาเขตไพศาลออกไปจนตลอดประเทศลานนาและเกือบหมดแหลมมลายู นับว่าพระองค์ทรงเป็นวีรกษัตริย์มหาบรุษผู้หนึ่งของกรุงสยาม.....

ราชวงศ์จักรีได้ตั้งขึ้นแล้ว ได้ทำและกำลังทำผลประโยชน์อันใหญ่ยิ่งแก่ประเทศ จะเป็นวงศ์ที่ครอบครองประเทศนานที่สุดในประวัติการณ์สยาม และจะเป็นวงศ์ที่ทำคุณงามความดีแก่ประเทศอย่างไม่มีวงศ์อื่นสู้ได้ ทั้งจะเป็นวงศ์สุดท้ายของกษัตริย์ที่จะครอบครองประเทศนี้ กล่าวคือสยามจะไม่เปลี่ยนวงศ์กษัตริย์อีกต่อไป”

พระองค์ได้ทรงทำการวิวาหมงคลกับนาค ธิดาในตระกูลเศรษฐีที่ตำบลอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงครามต่อพรมแดนราชบุรี บัดนี้ปรากฏพระนามทางราชการว่า สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มีพระโอรสธิดาที่ควรกล่าวพระนาม คือ

๑. พระธิดา พระนามฉิมใหญ่ เป็นพระราชชายาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีโอรส คือ สมเด็จเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ ซึ่งทรงสถาปนาเป็นกรมขุนกษัตรานุชิต ในรัชกาลที่ ๑

๒. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

๓. สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาเสนานุรักษ์ (*กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒*)

พระโอรสประสูติแต่พระสนมที่ควรกล่าวพระนาม คือ

๑. สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาศักดิพลเสพย์ (*กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓*)

๒. พระองค์เจ้าวาสุกรี (*พ.ศ. ๒๓๓๓ — ๒๓๙๖*) เสด็จออกบรรพชาแล้วเลยอุปสมบทจนตลอดพระชนมายุ ได้ทรงรับสถาปนาพระเกียรติยศเป็นลำดับขึ้นไปตั้งแต่กรมหมื่นจนถึงเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระองค์ทรงเป็นปราชญ์มีพระปัญญารอบรู้ในศาสนศาสตร์และประวัติศาสตร์ ทรงเป็นกวีเอกของไทยผู้หนึ่งทั้งในทางร้อยแก้วและร้อยกรอง ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือไว้หลายเรื่อง ซึ่งเป็นที่นิยมแพร่หลายมาจนถึงปัจจุบันนี้ เช่นเรื่อง เตลงพ่าย เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปีเศษ

พระราชประวัติรัชกาลที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระนามเดิมว่า ฉิม ประสูติวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๐ ที่บ้านอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ตั้งแต่พระชันษาได้ ๘ ปีเป็นต้นมา พระองค์ได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถไปในการสงครามทุกครั้ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯได้เสด็จขึ้นผ่านพิภพใน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระองค์จึงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร

ระหว่างรัชกาลที่ ๑ พระองค์ได้สนองพระเดชพระคุณเยี่ยงเจ้านายในราชวงศ์จักรีที่ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ คือนอกจากทรงเล่าเรียนแล้ว ต้องทรงรับใช้ทั้งในราชการแผ่นดิน ทั้งราชการส่วนพระองค์ ตามความสามารถ เช่นได้โดยเสด็จงานพระราชสงครามพม่า ๕ ครั้ง ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอปราชแบ่งเบาพระราชภาระสมเด็จพระบรมชนกนาถตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๙ จนสิ้นรัชกาล

อนึ่ง ได้ทรงอุปสมบทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วประทับ ณ วัดสมอราย (*วัดราชาธิวาส ณ บัดนี้*)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเป็นศิลปินผู้เชี่ยวชาญในการช่าง การกวีนิพนธ์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ตลอดจนนาฏศิลปและดุริยางคศิลป ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครไว้หลายเรื่อง ซึ่งคนทั้งหลายนิยมยกย่องอยู่จนทุกวันนี้ เพลงซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯทรงใช้เป็นเพลงสรรเสริญเสือป่าและบัดนี้มาใช้เป็นเพลงของกองลูกเสือนั้น มีกำเนิดขึ้นจากพระสุบินของพระองค์ และลายสลักที่บานประตูวิหารพระศรีศากยมุนีวัดสุทัศน์ก็เป็นฝีพระหัตถ์ ซึ่งต่อมาเพียงถึงรัชกาลที่ ๕ มีพระราชประสงค์จะให้ช่างสลักเช่นนั้นอีก ก็หามีใครทำได้เหมือนไม่ หน้าหุ่นทองามที่สุดที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติก็เป็นฝีพระหัตถ์รัชกาลที่ ๒ วรรณกรรมและศิลปกรรมของไทยรุ่งเรืองถึงขั้นยอดเยี่ยมในรัชกาลนี้ หลังจากที่ตกต่ำลงมากในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา โดยเหตุที่ศิลปินส่วนมากถูกกวาดต้อนไปเมืองพม่า

พระองค์ได้เจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์เป็นพระอัครชายาตั้งแต่ยังมิได้ทรงราชย์ ปรากฏพระนามบัดนี้ว่า สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี มีพระโอรสคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระโอรสประสูติแต่พระสนมที่ควรกล่าวพระนาม คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จสวรรคตวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ ปีเศษ

อาจจะเนื่องจากที่ทรงสนพระราชหฤทัยในวรรณกรรมและศิลปกรรมอย่างยิ่ง จึงทรงใช้เวลาไปในกิจการเช่นนี้มาก พระราชกรณียกิจจึงตกไปอยู่กับพระบรมวงศ์ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยหลายอย่าง โดยทรงมอบหมายบ้างโดยค่อย ๆ เป็นไปเองบ้าง ผู้ที่ทรงรับพระราชภาระทั้งนี้ อาทิคือ สมเด็จพระอนชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในรัชกาลนี้โปรดให้เจ้านายทรงกำกับราชการตามกระทรวงต่าง ๆ ด้วย

ครั้นเมื่อเสด็จสวรรคตลง โดยเหตุที่ทรงพระประชวรน้อยวันและมีพระอาการเชื่อมซึม มิได้ตรัสสั่งในการสืบราชสมบัติ ที่ประชุมซึ่งประกอบด้วยสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะผู้ใหญ่ พระบรมวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ได้ตกลงกันถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

เรื่องการสืบราชสมบัตินี้ ในปัจจุบันนี้มีเสียงพูดกันอยู่มากในปัญหาว่าควรหรือไม่ควร เพราะแม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แต่พระมารดาเป็นพระสนม พระโอรสประสูติแต่พระอัครมเหสีก็มีอยู่ คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชกระแสไว้ในพระบรมราโชวาทพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ(๑) ว่า ได้ทรง “ฟังจากคำรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อพระโอษฐ์เองว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงพระสติปัญญามาก และเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเดจพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยิ่งนัก ถึงวามพระสตจะสั่งได้ ท่านก็ไม่แน่พระทัยว่าจะทรงมอบราชสมบัติพระราชทาน *(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ)* หรือจะพระราชทานพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ด้วยในเวลานั้นบ้านเมืองยังต้องรบพุ่งติดพันกันอยู่

---

(๑) ซึ่งตีพิมพ์ในการพระราชทานเพลิงพระศพพระองค์เจ้าประภาพรรณพิลัย พ.ศ. ๒๔๙๓

กับพม่า จำเป็นต้องหาพระเจ้าแผ่นดินที่รอบรู้ในราชการและเป็นที่นิยมทั่วหน้า จะได้ป้องกันราชดัสกรภายนอกได้" และปรากฏจากจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศ(๑) และหนังสืออื่น ๆ ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ นั้นเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในสมเด็จพระบรมชนกนาถยิ่งนัก เกือบจะกล่าวได้ว่า ในตอนปลายรัชกาล เมื่อสิ้นสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ กับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีแล้ว อำนาจทั้งปวงอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ของท่าน พระบรมวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ในเวลานั้นก็ย่ำเกรงหรือชอบพอสนิทสนมกับพระองค์ท่านเป็นส่วนมาก

พระราชประวัติรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระนามเดิมว่า ทับ เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในรัชกาลที่ ๒ พระมารดาคือเจ้าจอมมารดาเรียม (*บุตรีพระยานนทบุรีศรีมหาอุทยาน บุญจัน*) ซึ่งปรากฏพระนามบัดนี้ว่าสมเด็จพระศรีสุดาลัย ประสูติวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๐ ที่พระราชวังเดิม ได้ทรงบรรพชาและอุปสมบทเฉพาะพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วไปประทับที่วัดราชสิทธาราม ธนบุรี

พระองค์ได้ทรงรับราชการในสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิทมาตั้งแต่ต้น ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประทับที่วังซึ่งบัดนี้เรียกว่าวังท่าพระ ได้ทรงกำกับราชการกรมท่าและกรมพระคลัง สมัยนั้นรายได้ของประเทศจากภาษีอากรยังมีน้อย ไม่พอจ่ายในราชการ พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงแต่งสำเภาบรรทุกสินค้าออกไปขายต่างประเทศ มีจีนเป็นต้น การนี้ตกเป็นหน้าที่ของพระองค์ท่าน ทั้งทรง

---

(๑) เช่น Journal of an Embassy to Siam and Cochin China, London 1830 ของ J. Crawfurd

ทำเป็นการส่วนพระองค์ด้วย ทรงสามารถจัดการเป็นที่พอพระราชหฤทัยอย่างยิ่งจนตรัสเรียกพระองค์ว่าเจ้าสัว และทรงสามารถในการก่อสร้างต่าง ๆ ทั้งในส่วนบ้านเมืองเช่นได้เป็นผู้สร้างป้อมหลายป้อม ทั้งในส่วนพระองค์เช่นในการขุดสระทำสวนในพระบรมมหาราชวัง ได้ทรงช่วยในการพิจารณาคดีใหญ่ ๆ และความรับสั่งมาแต่ต้นรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ยังดำรงพระชนม์อยู่ ได้ทรงเป็นประธานในการพิพากษาครั้นเมื่อเสด็จสวรรคตแล้วพระองค์ได้ทรงรับตำแหน่งบังคับการสิทธิขาดในกรมพระตำรวจ ทรงว่าความโดยยุติธรรมและรวดเร็วไม่คั่งค้างเป็นที่นิยมยินดีแก่คนทั้งหลาย ทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นผู้นำพระทัยกว้างขวางโอบอ้อมอารีแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและไพร่ฟ้าประชาชน วังของท่านเป็นที่ประชุมเลี้ยงดูเจ้านายข้าราชการเนืองนิตย์ ทรงตั้งโรงทานไว้ทวังสำหรับเลี้ยงยาจกวณิพกถึงวันพระก็ทรงแจกเงินคนที่ยากจนอายและยากจน จึงเป็นทำเนียมที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติอยู่ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาเสมอมาจนทุกวันนี้ ในส่วนราชการทัพศึกได้เคยเสด็จไปขัดตาทัพพม่าที่ตำบลปากแพรก จังหวัดกาญจนบุรี ประมาณ ๑ ปี

เมื่อเสด็จขึ้นถวัลยราชสมบัติแล้วก็ทรงปฏิบัติราชการด้วยพระปรีชาญาณเฉียบแหลมและเข้มแข็ง ประกอบด้วยอุตสาหพยายามมั่นคงอยู่มิได้เสื่อมคลายจนตลอดพระชนมายุ ไม่ทรงเพลิดเพลินด้วยการละเล่นเช่นพ้อนรำหรือขับร้องเลย ไม่โปรดเสด็จประพาสที่ใด ๆ นอกจากเพื่อการในพระศาสนาและการก่อสร้างเป็นครั้งคราว พระองค์มีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงสร้างพระพุทธปฏิมาหลายองค์ ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดหลายวัด เช่นวัดราชโอรสาราม และวัดราชนัดดาเป็นต้น ทรงสร้างพระไตรปิฎกและอุดหนุนการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมเป็นอย่างดี ทั้งทรงชักชวนให้พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการและเศรษฐีคหบดีทำตามพระราชนิยมอีกด้วย

เสด็จสวรรคตวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๓ อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ ปี

พระบวรราชประวัติ

รัชกาลที่ ๑

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิหนาท พระนามเดิมบุญมา ประสูติใน พ.ศ. ๒๒๘๖ เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยานั้นทรงรับราชการอยู่ในกรมมหาดเล็กเป็นที่นายสุดจินดา ได้เข้ารับราชการอยู่กับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ยังเสด็จอยู่ที่จันทบุรี บรรดาศักดิ์ได้ทรงรับคือเป็นพระมหามนตรีเมื่อแรกไปอยู่ที่จันทบุรี เป็นพระยาอนุชิตราชาเมื่อเสร็จการปราบชุมนุมเจ้าพิมาย เป็นพระยายมราชเมื่อจะเสด็จไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝาง ครั้นเสร็จการปราบแล้วได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาสรสิหพิษณุวาธิราช ครองเมืองพิษณุโลก ถึงรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้เสด็จในงานพระราชสงครามทำการรบแข็งขันมากทั้งในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระนิสัยเข้มแข็งบึกบึนและเฉียบขาดกล้าหาญ มีความรักชาติอย่างแรงกล้าจึงได้เป็นกำลังสำคัญในการกอบกู้ประเทศชาติ ให้พ้นหมู่ปัจจามิตรและตั้งขึ้นได้เป็นหลักฐานมั่นคง ได้ทรงมีส่วนในการก่อสร้างสถานที่สำคัญหลายแห่งเช่นพระราชวังบวร ฯ และวัดมหาธาตุ เป็นต้น เสด็จสวรรคต พ.ศ. ๒๓๕๖ ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช ๒๑ ปี

รัชกาลที่ ๒

สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาเสนานุรักษ์ พระนามเดิมจุ้ย ประสูติ พ.ศ. ๒๓๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงรับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์ แล้ว

เลื่อนเป็นกรมหลวงและได้รับพระบัณฑูรน้อยใน พ.ศ. ๒๓๕๐ พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระนิสัยและพระจริยาวัตรงาม เช่นเดียวกับพระรูปโฉมของพระองค์ เอาพระทัยใส่ในพระราชกรณียกิจเป็นอย่างยิ่ง ในระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชได้เสด็จเข้ามาช่วยราชการในวังหลวงแต่เช้าทุก ๆ วัน ความสนิทสนมระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในรัชกาลนี้ดีกว่าทุก ๆ รัชกาล ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงเป็นจอมทัพไปปราบพม่าซึ่งเข้ามารุกรานหัวเมืองปักษ์ใต้ ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ แล้วทรงจัดราชการหัวเมืองทางนั้นจนเรียบร้อย สวรรคต พ.ศ. ๒๓๖๐ ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชอยู่ ๙ ปี

รัชกาลที่ ๓

สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาศักดิพลเสพย์ พระนามเดิมพระองค์เจ้าอรุโณทัย เป็นพระโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับเจ้าจอมมารดานุ้ยใหญ่ ซึ่งเป็นธิดาเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัด) ประสูติ พ.ศ. ๒๓๒๘ ได้ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ พ.ศ. ๒๓๕๐ พระองค์ทรงเป็นผู้เอาพระทัยใส่ในกิจราชการมาตั้งแต่เยาว์วัย และทรงพระปรีชาสามารถมาก ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำกับราชการกลาโหม และได้เสด็จเป็นแม่ทัพไปขัดตาทัพพม่าที่เมืองเพชรบุรี ในรัชกาลที่ ๓ ได้เสด็จเป็นจอมทัพไปปราบการวุ่นวายซึ่งเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ก่อขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๖๙ แล้วประทับทรงจัดราชการทางนั้นอยู่หลายเดือน เสด็จสวรรคต พ.ศ. ๒๓๗๕ ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราชอยู่ ๙ ปีเศษ

สร้างกรุงเทพมหานคร เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เสด็จกลับมาถึงพระนครได้สองวันก็มีพระราชดำรัสสั่งให้เริ่มดำเนินการย้ายพระนครมาอยู่ทางฝั่งตะวันออก ได้ยกเสาหลักเมือง ณ วันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ เวลาย่ำรุ่ง ๕๔ นาที ถ้าหากว่าในชั้นเดิมได้เคยมีปัญหาที่จะย้อนกลับไปบูรณะพระนครศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีใหม่อีก บัดนี้ก็ปรากฏว่าเป็นอันยุติความคิดนั้น ด้วยในการสร้างพระนครใหม่นี้ได้รื้ออิฐกำแพงกรุงศรีอยุธยามาช่วยในการสร้างกำแพงและป้อมปราการกรุงเทพ ฯ ด้วยบ้าง

โปรดให้รื้อป้อมวิชเยนทร์ที่ปากคลองตลาด และรื้อกำแพงกรุงธนบุรีด้านตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า ให้ขุดคูพระนครใหม่ด้านตะวันออกตั้งแต่บางลำภูบนมาออกข้างใต้เหนือวัดสามปลม ให้ขุดคลองอีกสองสาย เชื่อมคูเดิมของกรุงธนบุรีกับคูพระนครที่ขุดใหม่ เรียกว่าคลองหลอด *(แต่ปัจจุบันนี้เราพากันเรียกคูเดิมนั้นว่าคลองหลอดไป)* โปรดให้สร้างกำแพงพระนครและสร้างป้อมเรียงรายไปโดยรอบ ห่างกันประมาณ ๑๐ เส้น ต่อมาโปรดให้ขุดคลองต่อไปจากคูเมืองเรียกว่าคลองมหานาค สำหรับเป็นที่ราษฎรมาชุมนุมเล่นเพลงและสักวาตามเทศกาล เหมือนอย่างคลองมหานาคในสมัยกรุงศรีอยุธยา

พระบรมมหาราชวังนั้น โปรดให้สร้างในที่ซึ่งพระยาราชาเศรษฐีกับพวกจีนอาศัยอยู่มาแต่ก่อน ให้พระยาราชาเศรษฐีกับพวกจีนย้ายไปอยู่ในที่สวนตั้งแต่คลองวัดสามปลมไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง จึงได้อยู่มาจนถึงทุกวันนี้

สิ่งที่ได้สร้างขึ้นในพระบรมมหาราชวังในรัชกาลที่ ๑ ที่ควรกล่าว คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๑ พระมหาปราสาท ๑ หมู่พระมหามณเฑียร ซึ่งพระราชทานนามว่า จักรพรรดิพิมาน และต่อมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ จนบัดนี้เรียกแยกกันเป็น ๓ องค์ คือจักรพรรดิพิมาน ไพศาลทักษิณ และอมรินทรวินิจฉัย ๑

พระมหาปราสาทนั้น เดิมโปรดให้สร้างด้วยไม้ ตามแบบและขนาดพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทในกรุงศรีอยุธยา กล่าวกันว่าเดิมพระราชทานนาม

ว่าอมรินทราภิเษก ต่อมา (พ.ศ. ๒๓๓๑) ต้องอสนีบาตเพลิงไหม้ จึงโปรดให้สร้างใหม่ด้วยอิฐ แต่ตัดความยาวลงเหลือมุขเท่ากันทั้งสี่มุข พระราชทานนามว่าดุสิตมหาปราสาท แล้วสร้างพระพิมานรัตยาต่อจากมุขใต้ไปจนสุดมุขพระที่นั่งเดิม และสร้างพระปรัศว์ขนาบด้วย

พระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งบัดนี้ส่วนหนึ่งเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อีกส่วนหนึ่งเป็นมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ก็สร้างในรัชกาลที่ ๑ พร้อมๆกันกับพระบรมมหาราชวัง แต่วิจิตรบรรจงกว่าพระบรมมหาราชวังมาก เมื่อแรกเริ่มสร้างพระนครขึ้นใหม่นั้น ในชั้นต้นก็รีบสร้างป้อมปราการเตรียมต่อสู้ข้าศึกก่อน ส่วนอื่นๆนอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามถ้วนสร้างด้วยไม้พอเป็นที่ทรงอาศัยไปพลางก่อน ต่อเสร็จศึกใหญ่ ๒ ครั้งแล้ว จึงได้ทรงสร้างวัตถุสถานอื่นๆขึ้น ต่อมาทางพระราชวังบวรฯ ทรงเปลี่ยนพระราชมณเฑียรและตำหนักใหญ่น้อยเป็นดีกหมด ในรัชกาลที่ ๑ ในพระบรมมหาราชวังนั้นเปลี่ยนแต่มหาปราสาทซึ่งไฟไหม้ กับพระราชมณเฑียร แต่ตำหนักข้างในและสถานที่ราชการทางข้างหน้านั้น ได้มาเปลี่ยนเป็นดีกต่อในรัชกาลที่ ๓ โดยที่ของเดิมชำรุดทรุดโทรมลงตามกันจนเป็นการจำเป็นที่จะต้องซ่อมใหม่ ที่ก่อเป็นดีกมาแต่แรก ถึงตอนนี้ก็ต้องซ่อมใหม่ทั้งนั้น

การสร้างพระนครกินเวลา ๓ ปี นอกจากคนในพระนคร ยังได้เกณฑ์คนหัวเมืองตลอดจนประเทศกัมพูชาและเวียงจันทน์มาทำการด้วยมาก เมื่อสำเร็จบริบูรณ์แล้วได้ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง ครั้นได้จัดทำไปตามที่ได้โปรดให้ข้าราชการที่เคยรับราชการในกรุงศรีอยุธยาและเป็นผู้รู้ มีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นประธาน ประชุมกันพิจารณาหารือพระราชาคณะผู้ใหญ่ให้ช่วยกันค้นคัมภีร์และแบบแผนเก่าๆ ทำตำราบรมราชาภิเษกขึ้นไว้สำหรับพระนครให้ถูกต้อง และโปรดให้จัดสร้างเครื่องราชูปโภคทั้งปวงตาม

แบบอย่างที่เคยมีมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาด้วย พระราชพิธีบรมราชาภิเษกนี้ถือกันว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะอำนวยความสุขสวัสดีแก่พระมหากษัตริย์ บ้านเมืองและประชาชน ถ้าทำไม่ถูกต้องก็จะมีอันเป็นไปต่าง ๆ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั่วไป

เสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว โปรดให้มีการสมโภชวัดพระศรีรัตนศาสดารามกับพระนครต่อเนื่องกันไป แล้วพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ต้องกับนามพระมหามณีรัตนปฏิมาว่า “กรุงเทพพระมหานคร บวรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยา มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศนมหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์” *(ถึงรัชกาลที่ ๔ เปลี่ยนเป็น กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ ฯลฯ)*

บทที่ ๒

สงครามกับพม่า – ความเป็นไปในประเทศพม่า

เมื่อพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว มังลอก (Naungdawgyi) ราชบุตรองค์ใหญ่ได้ครองราชย์ต่อมา ๓ ปี ครั้นสิ้นพระชนม์ลง มังหม่อง ผู้เป็นราชบุตรยังเยาว์อยู่ ราชสมบัติจึงได้แก่มังระ (Hsinbyushin) ราชอนุชา ในรัชกาลนี้พม่าได้มาตีกรุงศรีอยุธยาแตกทำลายใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อจวนจะสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ามังระได้มอบราชสมบัติแก่จิงกูจา ราชบุตร พระเจ้าจิงกูจาเป็นผู้มีนิสัยพาล มิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ให้เรียกอะแซหวุ่นกี้กลับจากพิษณุโลกแล้วพาลหาเหตุถอดเสียจากยศและตำแหน่ง ให้ประหารอนชาองค์หนึ่ง พระเจ้าอาองค์หนึ่ง และให้เนรเทศพระเจ้าอา ๓ องค์ ไปคุมไว้ ณ หัวเมือง และประพฤติทารุณโหดร้ายต่าง ๆ จึงเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมืองหลายทอด พระเจ้าจิงกูจาถูกพวกกบฏปลงพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ ในที่สุดตะแคงปดุง (Bodawphya) ราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าอลองพญา ซึ่งพระเจ้าจิงกูจาให้เนรเทศไปนั้นได้ขึ้นครองราชย์ในกรุงอังวะใน พ.ศ. ๒๓๒๕

เมื่อเกิดแย่งชิงราชสมบัติกันวุ่นวายในเมืองพม่าครั้งนั้น เหล่าหัวเมืองขึ้นก็พากันกระด้างกระเดื่อง พระเจ้าปดุงต้องทำสงครามปราบปรามเสียนหนามอยู่หลายปี แต่พระเจ้าปดุงเข้มแข็งในการศึกมาก จึงสามารถปราบได้ราบคาบทั่วทั้งเขตพม่ารามัญและไทยใหญ่ ได้สร้างเมืองอมรปุระขึ้นเป็นราชธานีใหม่ แล้วแผ่อาณาเขตออกไปกว้างขวาง พระเจ้าปดุงเสวยราชย์มาได้ ๓ ปีก็คิดจะเข้ามาตีเมืองไทยให้มีเกียรติสูงเสมอมหาราชแต่ปางก่อน เช่นพระเจ้าบุเรงนองเป็นต้น ด้วยในขณะนั้นกำลังมีพลบริบูรณ์ และทำสงครามมีชัยชนะมาทุกแห่ง ทหารกำลังฮึกเหิมคึกคักกัน จึงได้เกิดศึกระหว่างเรากับพม่าขึ้นอีก ฝ่ายเราก็พยายามจะตั้งตัวให้ได้ เมื่อต่อสู้ป้องกันตัวได้

สำเร็จแล้ว เราก็พยายามไปตีพม่าบ้าง รวมสงครามเกิดขึ้น ๗ ครั้ง ในรัชกาลที่ ๑ ๑ ครั้งในรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๓ ยังได้ไปช่วยอังกฤษรบอีก ๑ ครั้ง รวมทั้งสิ้นด้วยกัน ๙ ครั้ง ใน ๓ รัชกาลนี้ แต่ในระหว่างนี้ได้มีการเจรจาเพื่อทำไมตรีกันบ้าง ดังจะได้กล่าวต่อไป

ศึกครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๒๔) ศึกครั้งนี้พม่าเกณฑ์รี้พลหลายชาติหลายภาษา รวมทั้งสิ้นประมาณ ๑๕๕,๐๐๐ คน จัดเป็นทัพใหญ่ ๙ ทัพ พระเจ้าปดุงเสด็จเป็นจอมทัพเข้ามาเองด้วย นับว่าเป็นศึกใหญ่ยิ่งกว่าครั้งใด ๆ ที่แล้วมา และที่เกิดในภายหลัง

กองทัพทั้ง ๙ นั้น กำหนดหน้าที่ดังต่อไปนี้

ทัพที่ ๑ ให้มาตั้งชุมนุมอยู่ที่เมืองมะริด เพื่อเตรียมเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพหลวง แล้วยกทัพบกเข้ามาตีหัวเมืองไทยทางใต้ตั้งแต่ชุมพรลงไปถึงสงขลา และให้ยกทัพเรือมาตีเมืองชายทะเลตั้งแต่ตะกั่วป่าลงไปจนถึงถลาง

ทัพที่ ๒ ให้มาตั้งที่เมืองทวาย แล้วยกเข้าตีตั้งแต่ราชบุรี เพชรบุรีลงไปบรรจบทัพที่ ๑

ทัพที่ ๓ ให้มาทางเชียงแสน ตีลำปางและหัวเมืองทางริมแควใหญ่และลำน้ำยมลงมาถึงกรุงเทพ ฯ

ทัพที่ ๔,๕,๖,๗,๘ มาตั้งที่เมาะตะมะ แล้วเดินตามลำดับกันเข้าทางด่านพระเจดียสามองค์ ตรงมาตีกรุงเทพ ฯ ทพท ๖ และ ๗ นน ราชบุตรพระเจาปดุงเป็นแม่ทัพ ส่วนทัพที่ ๘ นั้น พระเจ้าปดุงทรงเป็นแม่ทัพเอง

ทัพที่ ๙ ให้เข้าทางด่านแม่ละเมาแขวงเมืองตาก มาตีหัวเมืองทางริมแม่น้ำปิง ตั้งแต่ตาก กำแพงเพชร ลงมาบรรจบทัพหลวงที่กรุงเทพ ฯ

ทัพเหล่านี้กำหนดให้ยกเข้ามาตีเมืองไทยในเดือนอ้าย ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พร้อมกันทุกทัพ ทางใดที่พม่าเคยยกกองทัพเข้ามาเมืองไทยแต่ก่อน

ก็ให้มาทุกทาง ประสงค์จะเอากำลังใหญ่เข้าทุ่มเทตีให้พร้อมกันหมดทุกด้าน มิให้ไทยมีทางที่จะสู้ได้ แต่วิธีการนั้นผิดพลาดไป เพราะไพร่พลมามาก และแยกย้ายกันหลายทิศหลายทาง ยากที่จะเดินทัพเข้ามาถึงที่มุ่งหมายพร้อมกันได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้นคือความยากลำบากในการที่จะหาและลำเลียงเสบียงอาหารให้พอเลี้ยงกองทัพใหญ่ ๆ นั้น

ฝ่ายไทยถึงแม้ว่าจะมีกำลังน้อย ประมาณได้ว่าเพียง ๗๐,๐๐๐ เศษ แต่ก็เป็นเวลาที่เราได้ประสบพบเห็นความลำบากยากแค้นของการแพ้สงครามมาไม่นานนัก รพลก็กำลังมีใจเข้มแข็งและมีความรู้ในภูมิประเทศดี มีความชำนาญในการรบเนื่องจากทำสงครามกู้บ้านเมืองมามาก ทั้งพึ่งตั้งตัวได้ใหม่ยังมีความสามัคคีพร้อมกันดี มิได้มีความประมาทใด ๆ และพร้อมอยู่เสมอที่จะป้องกันบ้านเมืองซึ่งทุก ๆ คน ในขณะนั้นได้มีส่วนก่อกู้ขึ้นมาด้วยความยากลำบากยิ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้เราจึงสามารถสืบข่าวได้ถ้วนถี่ และจัดการต่อสู้ได้ถูกต้อง สำเร็จผลตามความมุ่งหมายโดยเร็ว

การต่อสู้ของเรานั้น ใช้วิธีรวบรวมกำลังส่วนใหญ่ไปต่อสู้กองทัพที่สำคัญที่สุดของข้าศึกก่อน คือโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จยกทัพใหญ่ไปที่เมืองกาญจนบุรี *(เก่า)* ซึ่งเป็นทางที่กองทัพหลวงของข้าศึกจะเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์ยกทัพไปตั้งที่นครสวรรค์คอยป้องกันข้าศึกที่จะยกลงมาทางเหนือ มิให้ล่วงเลยมาถึงกรุงเทพฯ ได้ ให้เจ้าพระยาธรรมา *(บุญรอด)* กับเจ้าพระยายมราชไปตั้งอยู่เมืองราชบุรีคอยต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางใต้หรือทางเมืองทวาย ทัพหลวงจัดเตรียมไว้ในกรุงเป็นกองหนุนเพื่อยกไปช่วยในด้านที่ต้องการกำลังช่วยทันที ส่วนหัวเมืองปักษ์ใต้นั้นมิได้จัดการป้องกันช่วยเหลือ เพราะไม่มีกำลังจะแบ่งไป ต่อเมื่อเสร็จการต่อสู้ที่สำคัญ ๆ แล้ว จึงยกไปปราบปรามข้าศึกต่อไป

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ถนนสุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. ๓๙๒๑๕๗๘, ๓๙๑๕๐๘๘

การรบทางทุ่งลาดหญ้า

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพออกไปถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่า) คืออำเภอสังขละบัดนี้ ให้ตั้งค่ายมั่นลงในทุ่งลาดหญ้าเชิงเขาบรรทัดเป็นหลายค่าย สกัดกั้นกองทัพใหญ่ของข้าศึกมิให้ลงจากเขามาได้ วิธีนี้เป็นวิธีใหม่ยังมิได้เคยใช้ แต่ก่อนนั้นถ้าเป็นกองทัพใหญ่ยกเข้ามาเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ เราก็เข้าตั้งมั่นในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีธรรมชาติเป็นเครื่องช่วยป้องกัน คือมีลำน้ำล้อมอยู่เกือบรอบ ทั้งบริเวณรอบๆ กรุงก็เป็นที่ลุ่มน้ำท่วมหมดในฤดูเดือน๑๒ ถ้ารักษากรุงอยู่ได้จนถึงเวลาน้ำหลากลงมาแล้ว ข้าศึกก็ต้องยกกลับไป เพราะไม่มีที่ตั้งกองทัพ หรือถ้าคราวไหนไทยมีกำลังพอต่อสู้ได้ก็ยกออกตีข้าศึกกลางทาง แต่วิธีเอาทัพใหญ่ออกสกัดถึงชายแดนนั้นจะใช้ครั้งนี้ และก็ได้ผลดีสมความมุ่งหมาย เมื่อกองทัพของพม่ายกเข้ามาพบกองทัพไทยตั้งมั่นอยู่ในทุ่งลาดหญ้าก็ต้องหยุดอยู่เพียงเชิงเขา กองทัพที่ตามเข้ามาก็ต้องอยู่บนเขาเป็นระยะกันไป กองทัพหลวงของพระเจ้าปดุงต้องตั้งอยู่ไกลพ้นด่านพระเจดีย์สามองค์เข้ามาเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้การส่งเสบียงอาหารก็ลำบาก ไทยจัดกองโจรไปตีชิงได้มามาก และไทยก็ระดมรบแต่กองทัพหน้าซึ่งตั้งอยู่ในที่ราบเท่านั้น ทัพอื่นของข้าศึกไม่สามารถจะมาช่วยกันได้ สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงชำนาญดูทางและวิธีบัญชาการทัพ ทั้งมีพระหฤทัยกล้าหาญเข้มแข็งเด็ดขาด ในเวลา ๒ เดือนพม่าก็แตกพ่ายไป จึงโปรดให้กองทัพหน้า พระยากลาโหมกับพระยาจ่าแสนยากรยกล่วงหน้าทางบกลงไปช่วยหัวเมืองปักษ์ใต้ พระองค์เองเสด็จกลับกรุงเทพฯ ไม่ถึง ๗ วันก็เสด็จตามไปทางชลมารค

ส่วนกองทัพที่ ๒ ของพม่าที่เข้ามาจากเมืองทวายนั้น ต้องข้ามเขาสูงเดินทางลำบากจึงมาถึงช้า ได้มาตั้งอยู่หลังเขางู เจ้าพระยาธรรมา เจ้าพระยายมราช ซึ่งยกไปตั้งอยู่ที่ราชบุรีมิได้ทราบ ครั้นกองทัพพระยากลาโหมกับ

71121

พระยาจ่าแสนยากรมาพบเข้าก็เข้าตี ได้รบกันถึงตลุมบอน ไม่ช้าพม่าก็แตกไปหมด กองทัพไทยจึงเดินทางต่อไป

การรบทางเหนือ

ฝ่ายทางเหนือนั้น กองทัพที่ ๓ ของพม่าซึ่งกำหนดให้มาทางเชียงแสนได้แบ่งกันยกลงมาเป็นสองกอง ตีได้หัวเมืองต่าง ๆ ตลอดลงมาจนพิษณุโลก เว้นแต่ลำปางเมืองเดียว ซึ่งพระยากาวิละเจ้าเมืองเป็นคนเข้มแข็งรักษาเมืองอยู่ได้ พม่าก็เข้าล้อมไว้ ทั้งนี้เพราะในเวลานั้นเมืองเหนือกำลังอ่อนแอมาตั้งแต่ครั้งศึกอะแซหวุ่นกี้ เมืองเชียงใหม่ก็ยังร้างอยู่ตั้งแต่พม่ายกมาตีครั้งกรุงธนบุรี เจ้าเมืองโดยมากอพยพหนีเข้าป่า พระยาตากนึกอมอ่อนน้อมโดยดี พม่าจึงส่งตัวไปไว้เมืองพม่าพร้อมทั้งไพร่พล ๕๐๐

เมื่อสมเด็จเจ้าพ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์เสด็จยกขึ้นไปนั้น พม่ายกล่วงแดนเข้ามาแล้ว จึงทรงตั้งทัพหลวงอยู่ที่นครสวรรค์ จัดกองทัพให้ไปรักษาเมืองพิจิตรกอง ๑ ชัยนาทกอง ๑

ครั้นเสร็จการรบที่ลาดหญ้าและสมเด็จพระอนุชาธิราช ฯ เสด็จไปบัญชาการได้ ๖ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เสด็จยกทัพหลวงออกจากกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปช่วยทางเหนือ ให้ระดมกำลังกันเข้ารบพม่าวันเดียวพม่าก็แตกหนีหมดทุกค่าย พม่ามีความประมาท ตั้งค่ายล้าเลยเข้ามาจากที่ชัยภูมิ ครั้นแตกหนีต้องข้ามน้ำ ไทยไล่ติดตามฆ่าฟันตายเสียในน้ำสัก ๘๐๐ ศพลอยในแม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้ เสร็จแล้วโปรดให้ทัพกองหนึ่งขึ้นไปช่วยนครลำปางตีพม่าแตกหนีกลับไป

ส่วนกองทัพของพม่า ซึ่งเข้ามาทางด่านแม่ละเมา มาตั้งที่เมืองตากนั้น เมื่อทราบว่าไทยยกขึ้นไปก็ถอยหนี ยังหาทันได้สู้รบกันไม่

การรบทางปักษ์ใต้

ฝ่ายทางปักษ์ใต้นั้น กองทัพที่ ๑ ของพม่ามาตั้งที่เมืองมะริด แล้วให้กองทัพเรือไปตีเมืองถลาง กองทัพบกยกเข้ามาตีเมืองชุมพร ไชยาและนครศรีธรรมราชโดยลำดับ ผู้รักษาเมืองทั้งสามหนีเข้าป่า พม่าให้เผาชุมพร ไชยา แล้วรวมกำลังกันอยู่ที่นครศรีธรรมราช เตรียมจะไปตีพัทลุงและสงขลาต่อไป ส่วนทัพเรือนั้นตีได้ตะกั่วทุ่งตะกั่วป่าแล้วยกไปล้อมเมืองถลาง เวลานั้นพระยาถลางถึงแก่กรรมยังมิได้ตั้งใหม่ คุณหญิงจันทร์ภรรยาพระยาถลางกับมุกน้องสาว ช่วยกันกับกรมการทั้งปวงรักษาเมืองไว้ได้ พม่าล้อมอยู่เดือนเศษหมดเสบียงอาหารก็ยกกลับไป

ฝ่ายกองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ทั้งทางบกทางเรือไปถึงเมืองชุมพรพร้อมกันแล้ว จึงโปรดให้กองหน้ายกไปเมืองไชยา ครั้งนั้นทางเมืองพัทลุงเจ้าเมืองรู้ว่านครศรีธรรมราชเสียแก่ข้าศึกแล้ว ก็หลบหนีเข้าป่า ยังมีภิกษุองค์หนึ่งชื่อพระมหาช่วย ชาวเมืองนับถือว่ามีวิชาอาคมมาก พระมหาช่วยชักชวนชาวเมืองพัทลุงให้ต่อสู้ข้าศึก รวบรวมคนได้ ๑๐๐๐ เศษ พระมหาช่วยคุมมารอดักพม่าอยู่ตามทางที่จะมาพัทลุงจากนครศรีธรรมราช แต่พม่ามิทันได้ยกมาทางนั้น เพราะทราบข่าวว่าทัพกรุงยกลงไปก็ยกมาสู้ ทัพหน้าของพม่าปะทะกับทัพไทยที่ไชยายังไม่ทันตั้งค่าย ไทยก็เข้าล้อมไว้ สู้รบกันจนค่ำเกิดฝนตกใหญ่ ยิงปืนไม่ออกทั้งสองข้าง พม่าก็หักออกจากที่ล้อมไปได้ ไทยตามไปในเวลากลางคืนนั้น ได้ฆ่าฟันพม่าล้มตายมาก ที่จับเป็นได้ก็มาก กองหลังได้ข่าวว่ากองหน้าแตกก็เลยรีบหนีไปทางเมืองกระบี่

เสร็จการรบแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จไปประทับที่นครศรีธรรมราช ภายหลังเสด็จไปสงขลาทรงจัดการเรื่องหัวเมืองมลายู *(ดังจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ ๔)*

เมื่อเสร็จเรื่องแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราชโปรดให้เจ้าเมืองกรมการในหัวเมืองที่เกิดศึกคงคืนตำแหน่งตามเดิม มิได้เอาโทษที่ทิ้งบ้านเมืองไปเพราะศึกครั้งนี้เหลือกำลัง และมิได้รับข่าวคราวทางกรุงเทพฯ ด้วย ส่วนพระมหาช่วยนั้นสมัครลาสิกขาบทออกรับราชการ ก็ทรงตั้งให้เป็นพระยาทุกขราษฎร์ ตำแหน่งในกรมการเมืองพัทลุง ในบรรดาผู้ที่มีความชอบนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้คุณหญิงจันทร์เป็นท้าวเทพสตรี นางมุกเป็นท้าวศรีสุนทร และทรงสถาปนาเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษเทเวศร์เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (*วังหลัง*) ด้วย

ศึกครั้งที่ ๒ (*พ.ศ. ๒๓๒๙ คราวรบพม่าที่ท่าดินแดงและสามสบ*)

พระเจ้าปดุงยังไม่เคยทำสงครามแพ้เลย พึงจะมาแพ้คราวนี้ มีความอายมากเกรงคนทั้งหลายจะดูหมิ่น จึงพยายามยกกองทัพมาอีกใน พ.ศ. ๒๓๒๙ คราวนี้คิดแก้ไขมิให้พลาดได้อีก กะจะยกทัพใหญ่ติดตามกันเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทางเดียว ให้จัดวางระยะเสบียงอาหารไว้ให้พอ มิให้ไพร่พลอดหยาก ให้กองทัพส่วนมากค้างฝนอยู่ที่เมาะตะมะและทวาย แล้วให้พระมหาอุปราชาโอรสองค์ใหญ่มาเป็นผู้บัญชาการตระเตรียมศึกครั้งนี้เมืองเมาะตะมะก่อน พอแล้งก็เข้ามาในเมืองไทย ตั้งค่ายริมลำน้ำแม่กษัตริย์ ให้แม่ทัพที่ ๔ – ๕ ที่เข้ามาคราวก่อนยกเข้ามาตั้งที่ท่าดินแดงแห่งหนึ่ง สามสบแห่งหนึ่ง ให้ตั้งค่ายมั่นทำทางเดินทัพที่สะพานข้ามห้วยธารทุกตำบล ตระเตรียมเสบียงอาหารไว้พร้อม(๑)

ฝ่ายไทยจัดกองทัพยกไปต่อสู้ ๒ กอง คือสมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จยกไปก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเป็นจอมทัพตามไปอีกทัพหนึ่ง โปรดให้สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ กรมพระราชวังหลังโดยเสด็จในกองทัพหลวงด้วย กองทัพทั้งสองเข้าตีค่ายพม่าพร้อมกัน ทัพวังหน้าตีค่าย

---

(๑) มีรายละเอียดในนิราศท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑

สามสบ ทัพวังหลวงตีค่ายท่าดินแดง รบกันอยู่ ๓ วันก็มีชัยชนะ พม่าแตกหนีไปหมดทุกค่าย กองทัพไทยไล่ติดตามไปจนถึงค่ายพระมหาอุปราชา ๆ ก็ถอยหนีไปมิได้ต่อสู้ ศึกครั้งนพม่ายับเยินมาก เสียผู้คนช้างม้าเสบียงอาหารยานพาหนะและเครื่องศัสตราวุธบั้นอันมาก นับตั้งแต่กองทัพไทยยกไปจากกรุงเทพ ฯ ไม่ถึงเดือนก็เสร็จสงคราม ปรากฏจากจดหมายเหตุทางฝ่ายเมืองพม่าว่า ผลของการสงครามครั้งนทางพม่ารู้สึกกันว่าสำคัญยิ่งกว่าที่รู้สึกกันทางไทยมาก เพราะครั้งนพม่าได้ตระเตรียมมาพร้อมเพรียงกว่าคราวก่อนตั้งแต่นนมาพม่าก็มิได้พยายามมาตีกรุงเทพ ฯ อีก

ศึกครั้งที่ ๓ (*พ.ศ. ๒๓๓๐ คราวพม่าตีนครลำปางและเมืองป่าซาง*)

เมื่อพม่ายกกองทัพใหญ่เข้ามาแพ้ไทย ๒ ครั้งติด ๆ กัน หัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ มีเมืองเชียงตง เชียงรุ้ง เป็นต้น ก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้น พระเจ้าปดุงจึงให้ยกทัพใหญ่มาปราบปรามในปี พ.ศ. ๒๓๓๐ หวุ่นยีมหาชัยสุระแม่ทัพใหญ่แบ่งกองทัพออกเที่ยวปราบปรามหลายกองด้วยกัน ให้จอข่องนรทาคุมกองหนึ่งเข้ามาปราบในแคว้นลานนา ตีได้เมืองฝางเหนือเชียงใหม่ แล้วก็ตั้งสะสมเสบียงอาหารอยู่

ในเวลานั้นเชียงใหม่ยังร้างอยู่ โปมะยุ่งวนพม่าเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งหลบหนีไปอยู่เชียงแสนตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีได้รับคำสั่งให้ไปสมทบจอข่องนรทาตีเมืองฝางด้วย เสร็จแล้วก็กลับมาเชียงแสน แต่รี้พลนั้นร่อยหรอลงไปหลายส่วนตั้งแต่ก่อนไปช่วยตีฝางแล้ว ต่อมาเจ้านายในแคว้นลานนาคือพระยาแพร่กับพระยาองช่วยกันตีเชียงแสนได้ โปมะยุ่งวนหนีมาเชียงราย พระยาเชียงรายจับตัวส่งให้พระยาแพร่พระยาอง ๆ คุมตัวโปมะยุ่งวนไปให้พระยากาวิละเจ้าเมืองลำปาง ๆ ก็ส่งมากรุงเทพ ฯ โปรดให้ซักถามในข้อราชการต่าง ๆ จึงได้ทราบว่าพม่าเตรียมจะมาตีหัวเมืองในเขตลานนา จึงโปรดให้พระยากาวิละพาครอบครัวชาวเชียงใหม่เดิมซึ่งมาอาศัยในแคว้นลำปางไปตั้ง

เมืองเชียงใหม่ขึ้นอีก ที่ลำปางนั้นให้นายคำโสมผู้น้องเป็นเจ้าเมืองแทน พระยากาวิละไปถึงเชียงใหม่ เห็นว่ากำลังผู้คนที่มีนั้นไม่พอจะรักษาบ้านเมือง จึงยกไปตั้งที่เมืองป่าซาง *(แปลว่าป่าไผ่)* ซึ่งเป็นเมืองเก่า เวลานี้เป็นอำเภออยู่ในจังหวัดลำพูน ต่อมาโปรดให้กองทัพเมืองกำแพงเพชรกับเมืองสวรรคโลกขึ้นไปช่วยรักษาเมืองป่าซางด้วย ครั้นถึงฤดูแล้ง หมื่นยมหาชัยสุระแม่ทัพใหญ่ยกลงมาจากเมืองเชียงตุง ตีได้เชียงแสนเชียงรายแล้วสมทบกับกองทัพที่ตั้งที่เมืองฝางยกมาล้อมลำปาง พระเจ้าปดุงให้ยกกองหนึ่งยกจากเมาะตะมะมาตีเมืองป่าซางด้วยพร้อมกัน ฝ่ายเราต่อสู้เข้มแข็งทั้งสองแห่ง พม่าตีไม่ได้ก็ตั้งล้อมเมืองไว้

ขณะนั้นทางกรุงเทพฯ กำลังเตรียมกองทัพจะไปตีเมืองพม่าเป็นการแก้แค้น ครั้นได้ข่าวศึกทางเหนือ จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชฯ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปช่วยตีพม่าที่ล้อมลำปาง แตกแล้วก็ไปช่วยทางป่าซางอีก เมื่อเสร็จสงครามแล้วได้เชิญพระพุทธสิหิงค์จากเชียงใหม่ลงมากรุงเทพฯ ด้วย

ศึกครั้งที่ ๔ *(พ.ศ. ๒๓๓๐ คราวไทยตีเมืองทวาย)*

เมื่อไทยสามารถตีพม่าให้พ่ายแพ้ไปได้ ๒ ครั้งติดๆ กันแล้ว ทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะตีตอบพม่าเป็นการแก้แค้นบ้าง จึงทรงตระเตรียมรี้พลที่จะยกไปแต่ต้องแบ่งกำลังไปช่วยทางป่าซางและลำปางเสียมากดังที่กล่าวมาแล้ว การที่จะไปตีพม่าก็ขัดข้อง จึงทรงยกไปตีเมืองทวายเมืองเดียว แต่ไม่รู้จักทางดีเลือกเดินทางผิด ต้องรับความลำบากในการปีนเขาสูงเป็นทางกันดารอย่างยิ่ง กองทัพตีค่ายพม่าได้หลายค่ายเข้าล้อมเมืองทวายไว้ แต่รี้พลอิดโรยเนื่องจากเดินทางลำบาก ทั้งเริ่มจะขาดแคลนอาหารลง แม่ทัพนายกองทูลอาสาจะรบตีเมืองทวายเสียให้ได้โดยเร็ว แต่ทรงพระราชดำริว่า ถึงตีได้ก็ยากที่จะรักษาเมืองไว้เป็นของเราได้ตลอดไป ไม่น่าจะเสียชีวิตรี้พลเข้าตี จึงโปรดให้เลิกทัพกลับมา

ศึกครั้งที่ ๕ (*พ.ศ. ๒๓๓๖ คราวไทยตีพม่า*)

ใน พ.ศ. ๒๓๓๓ อุปราชหัวเมืองภาคใต้ของพม่าซึ่งตั้งอยู่ที่เมาะตะมะตายลง มังจันจาพม่าเจ้าเมืองทวายหวังจะได้เป็นแทน ครั้นพระเจ้าปดุงตั้งผู้อื่นมา มังจันจากรวนเรเอาใจออกห่างจากพม่า อปราชจะสั่งการสิ่งใดก็หลีกเลี่ยงบิดพลิ้วไปต่าง ๆ พระเจ้าปดุงจึงทรงตั้งผู้อื่นมาเป็นเจ้าเมืองทวายแทนมังจันจา ๆ ก็จับเจ้าเมืองใหม่กับบริวารฆ่าเสีย แล้วชักชวนเจ้าเมืองมะริดและตะนาวศรีให้มาสวามิภักดิ์ต่อไทยใน พ.ศ. ๒๓๓๔ ขอเป็นทพังคุ้มครองป้องกันภัยจากพม่า ก็เป็นการสมพระราชประสงค์ เพราะถ้าได้ทวาย มะริด ตะนาวศรีไว้เป็นฝ่ายเราแล้ว การตีพม่าก็สะดวกขึ้นมาก จึงทรงรับทางไมตรี และใน พ.ศ. ๒๓๓๕ โปรดให้เกณฑ์กองทัพหัวเมือง ๕,๐๐๐ คน ให้พระยายมราชออกไปช่วยรักษาเมืองทวาย และในปลายปีนั้นก็เสด็จยกกองทัพหลวงพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชไปยังเมืองกาญจนบุรี คอยฟังข้อราชการอยู่ ณ ที่นั้น

เมื่อพระยายมราชยกไปถึงเมืองทวายแล้ว เห็นอาการพระยาทวายรวนเรอยู่ ก็กราบบังคมทูลรายงานเข้ามา จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จออกไปทอดพระเนตรภูมิลำเนาบ้านเมือง และตรวจตราสถานการณ์ที่เกิดขึ้น สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงพิจารณาเห็นว่า เมืองทวายนั้นชัยภูมิไทยเสียเปรียบพม่ามากนัก ถ้าพม่ายกมาตี ถึงไทยจะรักษาไว้ได้ในครั้งนี้ก็คงรักษาไว้ตลอดไปไม่ได้ ทั้งกิริยาอาการพระยาทวายก็ไม่น่าไว้ใจ จะขอพระราชทานทำลายเมืองทวายและกวาดต้อนผู้คนเข้ามาเสียให้หมด อย่าให้เป็นกำลังแก่พม่าต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าไม่ทรงเห็นด้วย เพราะมีพระราชประสงค์จะเอาเมืองทวายไว้เป็นกำลังที่จะตีพม่าต่อไป ในที่สุดรับสั่งให้ตั้งกรมการผู้ใหญ่คนหนึ่งเป็นพระยาทวายแทน เอาตัวมังจันจากับพรรคพวกเข้ามาเลี้ยงไว้ในกรุง พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดยานนาวา ที่นั้นเรียกว่าบ้านทวายมาจนทุกวันนี้

ครั้นพระเจ้าปดุงทรงทราบเรื่องเมืองทั้งสามไปชิงไทยก็ให้ยกกองทัพมาปราบ แม่ทัพมาถึงเมืองเมาะตะมะสืบทราบว่ามีกองทัพใหญ่อยู่ที่ทวายก็ไม่กล้ายกมาตี พระเจ้าอังวะจึงให้พระมหาอุปราชาราชโอรสยกทัพใหญ่ลงมาถึงย่างกุ้งในต้นฤดูฝน พ.ศ. ๒๓๓๖ เพื่อตระเตรียมกำลังไว้ทำการรบในฤดูแล้ง

ในขณะเดียวกันทางเมืองไทยก็เตรียมจะยกไปตีพม่าเหมือนกัน จะตีให้ได้เมืองมอญก่อน กองทัพที่จะยกไปนั้นกำหนดว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ จะเสด็จในกองทัพบก สมเด็จพระอนุชาธิราชจะเสด็จในกองทัพเรือจากชุมพร พอสิ้นฤดูฝนก็ให้กองทัพทั้งบกเรือไปประชุมพร้อมกันที่เมืองทวาย แล้วยกขึ้นไปตีหัวเมืองมอญพร้อมกันทั้งทางบกทางทะเล

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายเหตุการณ์ไว้ในเรื่องไทยรบพม่า(๑) ว่า ไทยกับพม่าทำสงครามกันมา ๒ ยุค คือตั้งแต่แผ่นดินพระมหาจักรพรรดิจนสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรยุค ๑ รวมเวลา ๕๗ ปี (*นับทั้งที่ว่างสงครามด้วย*) ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าเอกทัศจนสิ้นรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ยุค ๑ รวมเวลา ๕๐ ปี เขตแดนพม่าแท้นนมิได้ติดต่อกับไทย มีประเทศมอญกับไทยใหญ่คั่นอยู่ ถ้ามอญกับไทยใหญ่ยังเป็นอิสระอยู่ตราบใดพม่าก็ไม่มาตีไทยได้ ต่อเมื่อพม่าได้มอญกับทวายไว้ในอำนาจและปราบศัตรูอื่นได้หมดแล้ว จึงจะมาตีไทยได้ และเมื่อเป็นเช่นนั้นก็แปลได้ว่าพม่ามีกำลังทัพใหญ่หลวงกว่าไทยเป็นอันมาก ไทยจึงต้องแพ้ถึงต้องเสียกรุงศรีอยุธยาถึง ๒ ครั้ง แต่เมื่อไทยต้องเสียบ้านเมืองยับเยินแล้ว ก็คงกลับตั้งตัวได้สำเร็จในโอกาสแรก แล้วพยายามต่อสู้พม่าที่ยกมาปราบให้แพ้ไปด้วยกำลังทีละน้อย ๆ จนพม่าเข็ดขยาดไม่มาเบียดเบียนอีก ครั้นเรามีชัยมั่นคงแล้ว ก็ยกไปตีตอบพม่าบ้าง เป็นเช่นนี้เหมือนกันทั้ง ๒ ยุค

แต่ในการยกไปตีตอบพม่านั้นมีเหตุการณ์ที่แตกต่างกันคือ สมัยสมเด็จพระนเรศวรนั้นราชธานีของพม่าตั้งอยู่หงสาวดี ในประเทศพม่าก็กำลังแตกร้าว

---

(๑) หน้า ๒๔๔

กัน หัวเมืองมอญข้างใต้และทวายก็สวามิภักดิ์ขึ้นอยู่กับไทยแล้ว ตะนาวศรี และมะริดก็เป็นหัวเมืองของไทย สมเด็จพระนเรศวรจึงเสด็จไปโดยสะดวก ถึงกระนั้นการปราบปรามก็มิได้เป็นผลสมพระราชหฤทัยที่หมายมั่นไว้ ส่วนในรัชกาลที่ ๑ ไทยมีชัยแก่พม่าจนพม่าเข็ดขยาดเหมือนครั้งก่อนก็จริง แต่บ้านเมืองพม่ายังมั่นคง พระเจ้าปดุงยังมีอำนาจอยู่เต็มที่ หัวเมืองมอญก็มิได้ขึ้นอยู่กับไทย อมรปุระราชธานีของพม่าก็อยู่ไกลขึ้นไปทางเหนือมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคงจะทรงพระราชดำริเห็นความยากลำบากดังกล่าวแล้ว จึงทรงกำหนดจะตีแต่เมืองมอญก่อน ทั้งคงจะทรงคาดว่าจะได้เมืองมอญโดยมิยากนักเพราะพระยามอญตัวสำคัญเช่นพระยาเจ่ง(๑) ก็มาอยู่กับไทยแล้ว มอญพวกนี้เคยตีได้หัวเมืองมอญขึ้นไปจนถึงย่างกุ้งครั้งหนึ่งแล้ว พวกพ้องก็ยังมีอยู่ในเมืองมอญมาก ส่อสารไปมาถึงกันอยู่เสมอ

ในการรบนั้น สมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จลงไปชุมพร(๒) ตั้งแต่ต้นฤดูฝน ให้เร่งต่อเรือรบทั้งกลางคืนกลางวัน ได้เรือพอจัดเป็นกองทัพน้อยกองหนึ่ง ส่งไปรักษาปากน้ำเมืองทวาย แต่สำหรับกองทัพใหญ่นั้นยังไม่พร้อมเสร็จ ส่วนทางบกก็โปรดให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ(๓) กับเจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ยกกองหน้าล่วงไปก่อนเมื่อจวนสิ้นฤดูฝน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไป

ฝ่ายข้างเมืองพม่า พอสิ้นฤดูฝน พระมหาอุปราชาก็ให้ยกทัพใหญ่มาทั้งทางบกทางเรือเพื่อตีเมืองทวาย ทัพเรือของพม่ามีกำลังมากกว่าไทยที่รักษาปากน้ำเมืองทวายมาก ไทยสู้ไม่ได้ก็ถอยไป ทางบกนั้นได้ต่อสู้กันเป็นสามารถ พม่าตีเมืองไม่ได้ก็ตั้งล้อมไว้ทางด้านตะวันตกและด้านเหนือ เสบียงอาหารจึงส่งทางเรือไม่ได้ต้องส่งทางบก ข้ามภูเขาสูงเป็นการลำบาก การรบเข้มงวดขึ้นทุกที ต่อมาพวกทวายกลับใจไปเข้าข้างพม่า นัดแนะกันระดมรบกองทัพไทย

---

(๑) ต้นสกุล คชเสนี

(๒) เวลานั้นเมืองระนองและมลิวันเป็นเมืองขึ้นชุมพร

(๓) ต้นสกุล สนธิรัตน์

จนต้องถอยกลับมา เสียรี้พลมากทั้งสองฝ่าย ไทยเสียเจ้าพระยามหาเสนา (*ปลี*) ที่สมุหพระกลาโหมด้วย ฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ เร่งต่อเรือได้พอจะส่งกองทัพได้ ก็ส่งมาอีกกองหนึ่ง แต่พอมาถึงเมืองมะริด พวกเมืองมะริดกลับใจไปเข้าข้างพม่า ต้องสู้รบกันเป็นการใหญ่ เกือบจะได้เมือง พอได้ข่าวว่าทัพบกถอยกลับแล้ว ก็โปรดให้ถอยกองทัพเรือกลับมา การพยายามตีเมืองพม่าก็เป็นอันงดแต่นั้นมา

ศึกครั้งที่ ๖ (*พ.ศ. ๒๓๔๐ คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่*)

พระเจ้าปดุงยังคิดมานะที่จะตีเชียงใหม่คืนไปอีก แต่คิดสงครามทางอื่นต้องรอมาจนถึง พ.ศ. ๒๓๔๐ จึงให้เกณฑ์กองทัพยกมาอีก เวลานั้นพระยากาวิละยกไปอยู่เชียงใหม่แล้ว พม่าก็เข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้เป็นสามชั้น และให้ยกไปตั้งทัลำพูนกับบ่าซางคอยสกัดกั้นกองทัพไทยมิให้ขึ้นไปช่วยเชียงใหม่ด้วย

ทางกรุงได้ทรงทราบ จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชยกกองทัพไปช่วยพร้อมทั้งกรมพระราชวังหลัง ขึ้นไปตีทัพพม่าที่สกัดทางแตกแล้ว ก็ยกไปเชียงใหม่ เจ้าอนุวงศ์อุปราชเวียงจันทน์ขออาสามาช่วยฝ่ายไทย ได้มาทันตอนตีพม่าที่ล้อมเชียงใหม่ ต่างระดมกันเข้าตีทัพพม่าเป็นการประชันกันระหว่างฝ่ายวังหลวงกับวังหน้า กองทัพพระยากาวิละยกออกสมทบจากเชียงใหม่ด้วย ในวันเดียวพม่าก็แตกยับเยินไป เสียผู้คนช้างม้าและยานพาหนะเป็นอันมาก

ศึกครั้งที่ ๗ (*พ.ศ. ๒๓๔๕ คราวขับไล่พม่าจากลานนาไทย*)

ตั้งแต่พม่าพ่ายแพ้ไทยไปจากเชียงใหม่แล้ว ก็ตั้งรักษาแต่เชียงแสนอยู่เมืองเดียว มิได้มารบกวนเมืองอื่นอีก ถึง พ.ศ. ๒๓๔๔ พระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่มีกำลังมากขึ้น จึงแต่งกองทัพไปตีเมืองสาด เป็นหัวเมืองไทยใหญ่ขึ้นอยู่กับพม่า จับได้ตัวเจ้าเมืองกับลูกชาย ทั้งทูตซึ่งพระเจ้าปดุงให้เชิญราชสาส์นไปเมืองญวนมาพักอยู่ที่เมืองสาดนั้น พระยากาวิละกวาดครอบครัว

เมืองสาดมาประมาณ ๕,๐๐๐ คน แล้วบอกส่งตัวเจ้าเมืองสาดกับทูตพม่ามายังกรุงเทพฯ พระเจ้าปดุงก็ขัดเคืองจึงให้ยกกองทัพมาตีเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๕๕ ได้มาตั้งค่ายใหญ่ สร้างอย่างแน่นหนาล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ทั้ง ๔ ด้าน

ทางกรุงเทพฯ จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงและหัวเมืองตลอดจนทัพเวียงจันทน์ไปสมทบกันรบพม่า โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จขึ้นไปบัญชาการศึกเหมือนครั้งก่อน แต่ไปประชวรเป็นนิ่วกลางทาง ไม่สามารถจะเสด็จต่อไปได้ จึงประทับอยู่ที่เมืองเถิน ทรงจัดให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชคุมกองทัพวังหลวงสมทบทัพหัวเมืองขึ้นไปทางเมืองฉอทางหนึ่ง ให้กรมขุนสุนทรภูเบศร์ พระองค์เจ้าลำดวนพระองค์เจ้าอินทปัตและพระยากลาโหมทองอินคุมกองทัพวังหน้ายกขึ้นไปทางลำปางอีกทางหนึ่ง ทัพวังหน้าขึ้นไปถึงก่อน ตีทัพพม่าที่มาสกัดกันอยู่ที่ลำพูนแตกแล้ว ทัพวังหลวงจึงขึ้นไปถึง แล้วยกไปเชียงใหม่พร้อมกันทั้งสองทัพ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้ทรงทราบข่าวประชวรของสมเด็จพระอนุชาธิราชก็โปรดให้กรมพระราชวังหลังรีบเสด็จตามไปช่วย สมเด็จพระอนุชาธิราชก็พระราชทานพระแสงดาบมอบอาชญาสิทธิ์ให้กรมพระราชวังหลังขึ้นไปแทนพระองค์ กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงเชียงใหม่ ทรงตรวจสถานการณ์ทั่วแล้ว ก็รับสั่งกำหนดให้กองทัพทั้งปวงยกเข้าตีค่ายพม่าที่ตั้งล้อมเมืองอยู่นั้นให้แตกไปแต่ในเวลาเดียว ให้ไปกินข้าวเช้าในเชียงใหม่ให้ทันทุกกอง ครั้นถึงวันกำหนดเวลายามสามกองทัพไทยก็เข้าตีค่ายพม่าทุกทัพพระยากาวิละก็ยกออกตีกระหนาบจากข้างในด้วย พอรุ่งสว่างกองทัพวังหน้าก็เข้าค่ายพม่าได้ แต่ทัพวังหลวงยังเข้าไม่ได้ พระยาพิชัย (โต) จึงร้องว่า “ไล่ฟัน ไล่แทงเถิด แตกดอก” แล้วก็ออกวิ่งนำหน้าไป คนอื่นๆ จึงตามไปตีได้ค่ายพม่าหมดทุกค่าย เมื่อพม่าแตกหนีไปได้ ๗ วันแล้ว ทัพเวียงจันทน์จึงได้มาถึง

เสร็จศึกแล้วกรมพระราชวังหลัง แม่ทัพนายกองทั้งหลาย กับพระยากาวิละเจ้าเมืองเชียงใหม่ พระยาคำโสมเจ้าเมืองลำปาง ก็มาเผ้าสมเด็จพระอนุชาธิราชที่เมืองเถิน จึงมีพระบัณฑูรสั่งให้ปรับโทษกองทัพวังหลวงที่ทำการอ่อนแอและทัพเวียงจันทน์ที่มาไม่ทันให้ยกไปตีเมืองเชียงแสน ช่วยทัพเชียงใหม่ ลำปาง แลน่าน ขับไล่พม่าไปเสียให้พ้นเขตลานนาไทยให้จงได้ แล้วเสด็จยกกองทัพวังหน้าลงมาพร้อมทั้งกรมพระราชวังหลัง

กองทัพซึ่งไปช่วยกันตีเชียงแสนนั้น รอกันอยู่นานกว่าจะพรักพร้อมได้ไปถึงเชียงแสนต่อต้น พ.ศ. ๒๓๔๗ ไปตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒ เดือน พอจะเข้าฤดูฝน เจ้าพ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชก็ถอยกลับลงมา แต่ข้างในเมืองเชียงแสนอดอยากเต็มทีอยู่แล้ว พอทัพกรุงยกกลับมาแล้ว พวกชาวเมืองก็เป็นกบฏต่อพม่าพากันเปิดประตูเมืองรับกองทัพที่เหลืออยู่นั้นเข้าไปไล่ฆ่าฟันพม่า แม่ทัพพม่าตายในที่รบ รี้พลก็แตกหนีข้ามแม่น้ำโขงไป แต่นั้นมาลานนาไทยทั้งหมดก็มาเป็นของไทย

ในเมืองเชียงแสนมีครอบครัวต่างชาติต่างภาษาอยู่กว่า ๒๓,๐๐๐ คน พระยากาวิละกับท้าวพระยาที่ยกกองทัพไปให้แบ่งคนทั้งนี้ออกเป็น ๕ ส่วน ส่งลงมากรุงเทพ ฯ ส่วน ๑ ส่งไปเวียงจันทน์ส่วน ๑ น่านส่วน ๑ เชียงใหม่ส่วน ๑ ลำปางส่วน ๑ และให้ทำลายเมืองเชียงแสนเสียมิให้เป็นที่อาศัยของข้าศึกต่อไป

ศึกครั้งที่ ๘ *(พ.ศ. ๒๓๕๒ คราวพม่าตีเมืองถลางในรัชกาลที่ ๒)*

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ เสวยราชย์ได้ ๒ เดือนก็ได้ข่าวพม่ายกกองทัพมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ จึงโปรดให้พระยาทศโยธากับพระยาราชประสิทธิ์รีบลงไปเกณฑ์กองทัพเมืองไชยายกไปช่วยรักษาเมืองถลางก่อน แล้วเกณฑ์กองทัพกรุงให้พระยายมราช พระยาท้ายน้ำ ลงเรือไปนครศรีธรรมราชเกณฑ์กองทัพเมืองนครและเมืองชนยกเดินทางบกไปช่วยอีกทัพ

หนึ่ง ให้พระยาจ่าแสนยากรคุมทัพวังหน้ายกไปทางบกไปช่วยเมืองชุมพร ทัพหนึ่ง แล้วให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จเป็นจอมทัพลงไป ได้เสด็จทางเรือไปทางเมืองสมุทรสงคราม ออกปากน้ำแม่กลองเข้าปากน้ำเพชร ขึ้นบกที่เพชรบุรี แล้วเดินทางบกต่อไป *(นายนรินทรธิเบศรแต่งโคลงนิราศที่นับถือกันนัก เมื่อไปตามเสด็จคราวนี้)*

ครั้งนั้นพม่าตีได้ตะก้วทุ่ง ตะก้วป่าและถลาง กองทัพที่ยกไปช่วยไปไม่ทัน เพราะติดขัดด้วยไม่มีเรือจะข้ามไป พม่าได้เมืองถลางรวบรวมผู้คนทรัพย์สมบัติจะยกทัพกลับ เพราะได้ยินว่ากองทัพไทยจะยกไป วันหนึ่งเกิดพายุใหญ่ พม่าได้ยินเสียงคลื่นกระทบฝั่งสำคัญว่าเสียงปืนกองทัพไทย ก็เผาเมืองถลางแล้วรีบอพยพผู้คนขนทรัพย์สิ่งของลงเรือหนีไปโดยด่วน ยังไปไม่ทันหมด กองทัพไทยก็ไปถึง เข้าล้อมไล่ฆ่าฟันพม่าที่ยังเหลืออยู่ ได้ผู้คนและทรัพย์สิ่งของคืนมามาก ส่วนกองทัพที่มาตีเมืองชุมพรนั้นด้านทานกองทัพกรุงไม่ได้ก็แตกหนีกลับไป

สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชดำริว่าเมืองถลางพม่าก็เผาเสียแล้ว จะตั้งใหม่ก็ไม่น่าไว้ใจเพราะกำลังไม่พอ และอยู่บนเกาะไปช่วยลำบาก จึงรวบรวมผู้คนเมืองถลางมาอยู่ที่ลำน้ำพังงา จึงเกิดเมืองพังงาขึ้นแต่นั้นมา ส่วนเกาะถลางนั้นให้เมืองนครศรีธรรมราชดูแลจนถึงรัชกาลที่ ๓ จึงกลับตั้งเมืองถลางขึ้นใหม่

เมื่อพระเจ้าปดุงสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๖๒ แล้ว จักกายแมงราชนัดดาได้ขึ้นเสวยราชย์ต่อมา นับเป็นรัชกาลที่ ๗ ในราชวงศ์อลองพญา ได้ย้ายราชธานีไปตั้งที่อังวะดังแต่ก่อน ถึง พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าจักกายแมงได้ทรงทราบว่าในเมืองไทยเกิดอหิวาตกโรคผู้คนระส่ำระสายมาก ทั้งได้เกลี้ยกล่อมพระยาไทรให้เป็นพรรคพวกได้ด้วย จึงให้หวุ่นยีมหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพใหญ่มาตั้งชุมพลและรวบรวมเสบียงอาหารที่เมืองเมาะตะมะเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย

ทางกรุงเทพฯ ได้ทราบข่าว จึงโปรดให้จัดกองทัพออกไปขัดตาทัพตามทางที่พม่าจะยกมาทุกแห่ง คือกาญจนบุรี เพชรบุรี ถลาง สงขลา พัทลุง และตาก แต่พม่าติดการปราบปรามทางมณีปุระจึงหาได้ยกมาไม่ ในที่สุดก็ต้องวิวาทกับอังกฤษ จึงไม่มีโอกาสมาตีไทยอีกต่อไป

ศึกครั้งที่ ๕ (*พ.ศ. ๒๓๖๗ คราวช่วยอังกฤษตีเมืองพม่าในรัชกาลที่ ๓*)

ในระหว่างเขตแดนอินเดียของอังกฤษกับพม่ามีประเทศเล็ก ๆ อยู่ เช่น ยะไข่ มณีปุระ อัสสัม และกะแซ เมื่อใดพม่ามีอำนาจมาก เช่นสมัยพระเจ้าบุเรงนอง ประเทศเหล่านี้ก็ต้องยอมเป็นประเทศราช ครั้นพม่าถอยกำลังลงเมื่อใดก็กลับตั้งตัวเป็นอิสระไปใหม่ ในแผ่นดินพระเจ้าปดุงพม่าได้ประเทศเหล่านี้ไว้ในอำนาจหมด ยังซ้ำได้บุกรุกเข้าไปในเขตอินเดียของอังกฤษบางแห่งด้วย แต่อังกฤษยังติดธุระทางอื่นอยู่ จึงผ่อนผันทำใจดีต่อพม่า ครั้นถึงแผ่นดินพระเจ้าจักกายแมง อังกฤษเสร็จสงครามทางอื่นลง พอพระเจ้าจักกายแมงให้ยกกองทัพไปปราบปรามมณีปุระและอัสสัม แล้วเลยเข้าไปในเมืองจิตตะเกิงและกะแซ เจ้าเมืองกะแซได้ไปอ่อนน้อมต่ออังกฤษ อังกฤษให้กำลังมาช่วยรักษาเมือง จึงเกิดรบกันขึ้นกับพม่าในปลาย พ.ศ. ๒๓๖๖ ตอนแรกอังกฤษเอาชัยชนะไม่ได้ เพราะท้องที่แถบนั้นเป็นป่าดงและเขาสูง พม่าสันทัดในยุทธภูมิเช่นนั้นมากกว่า อังกฤษจึงให้นายพล เสอร อาชิบอลด์ แคมป์เบลล์ เป็นแม่ทัพยกมาทางทะเล เข้าตีเมืองย่างกุ้งได้โดยง่ายในต้น พ.ศ. ๒๓๖๗

อังกฤษรู้ดีว่า ซึ่งจะตีให้ชนะได้เด็ดขาดนั้น ยังจะต้องทำสงครามกันอีกมาก เพราะกองทัพบกของพม่ายังมีกำลังอยู่ จึงให้เจ้าเมืองเกาะหมากกับนายยอน ครอว์เฟิด เจ้าเมืองสิงคโปร์มีจดหมายมาชวนไทยรบพม่า ด้วยรู้ว่าไทยกับพม่าเป็นคู่วิวาทกันมาช้านาน และเวลานั้นพม่าก็ยังพยายามจะปราบไทยอยู่เสมอ ยังได้ไปชวนญวนให้มาช่วยด้วย แต่อังกฤษก็ระวังผลประโยชน์ของตนอยู่มาก มิได้พูดจาชัดเจนให้เป็นที่วางใจแก่ฝ่ายไทยได้ ในสมัยนั้น

การคมนาคมยังลำบาก มิใคร่มีใครไปมาติดต่อ ไทยไม่สามารถจะทราบได้ว่าอังกฤษกับพม่ารบกันจริงหรือไม่ ครั้นมิได้จัดการอย่างไรจนสิ้นรัชกาลที่ ๒ ต่อมาอังกฤษพยายามชวนมาอีก รับจะหาอาวุธให้ซื้อได้ไม่ขัดสนและขอร้องด้วยว่า อังกฤษเป็นมิตรกับไทย ในการที่อังกฤษจะมาตีหัวเมืองพม่านั้น ขออย่าให้หัวเมืองไทยที่มีเขตแดนติดต่อกันนั้นทำร้ายอังกฤษ ตอนนี้ทางเราได้ทราบว่าอังกฤษรบกับพม่าแน่แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นโอกาสดีที่เราจะทำแก่พม่า เพราะพม่าปองร้ายหมายจะตีเมืองไทยอยู่เสมอ ยังได้ชักชวนญวนให้มาช่วยด้วย หากญวนไม่รับชวนยังซ้ำบอกมายังเรา ถ้าพม่ายังมีกำลังอยู่ตราบใด ไทยก็ไม่มีเวลาที่จะวางใจได้ ถึงฤดูแล้งก็ต้องเกณฑ์รพลออกไปตระเวนด่านที่พม่าจะยกมาทุกปี ครั้งนี้อังกฤษซึ่งมีกำลังมากจะรบกับพม่าเราก็ควรจะไปช่วย แต่ในการช่วยนี้มีพระราชประสงค์จะรบแต่กำลังพัง มิใช่ให้อังกฤษเอาไทยไปใช้ ความมุ่งหมายในการที่จะรบพม่าครั้งนี้ปรากฏในกระแสพระราชดำรัสว่า “จะต้องคิดราชการกวาดต้อนเอาครอบครัวเมืองเมาะตะมะเข้ามาให้จงมาก อย่าให้อ้ายพม่าตั้งเมืองเมาะตะมะขึ้นได้ดั่งแต่ก่อน” เมืองเมาะตะมะในครั้งนั้นหมายถึงหัวเมืองฝ่ายใต้ของพม่าซึ่งติดต่อกับแดนไทย มีเมาะตะมะ ทวาย ตะนาวศรี และมะริดซึ่งเป็นต้นทางไปมาและพม่าใช้เป็นที่ชุมนุมรี้พลเสบียงอาหารในเวลาที่จะทำสงครามกันระหว่างพม่ากับไทยทุกครั้ง

เมื่อเป็นที่ตกลงว่าจะให้ยกทัพไปตีพม่าในครั้งนั้นแล้ว ในกลางปี พ.ศ. ๒๓๖๗ โปรดให้พระยารัตนจักร คือสมิงสอดเบาหัวหน้าครัวมอญใหม่ที่อพยพเข้ามาในรัชกาลที่ ๒ คุมกองมอญยกล่วงหน้าเข้าไปสืบเหตุการณ์ในแดนพม่ากอง ๑ ให้เจ้าพระยามหาโยธา(๑) คุมกองมอญซึ่งเคยตระเวนด่านเป็นการประจำปีนั้นยกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์กอง ๑ ให้พระยาชุมพร (ซุย)

---

(๑) ทอเรีย บุตรเจ้าพระยามหาโยธา คือพระยาเจ่งซึ่งเป็นต้นสกุลคชเสนี

คุมกองทัพชุมพร ไชยา ยกกองทัพเรือไปทางเมืองมะริดและทวายทาง ๑ ให้พระยามหาอำมาตย์กับพระยาวิชิตณรงค์ไปเกณฑ์ทัพทางเหนือเพื่อยกออกไปทางด่านแม่ละเมาอีกทาง ๑

ฝ่ายอังกฤษตั้งอยู่ที่ย่างกุ้ง ตีทัพพม่าที่ยกลงมารบแตกไปหลายครั้ง แต่ยังไม่มีกำลังพอจะยกขึ้นไปต่อไป จึงลงมาตีหัวเมืองชายทะเล มาถึงเมืองทวาย พม่าที่รักษาเมืองอยู่จะต่อสู้ แต่ชาวเมืองทวายไปเข้ากับอังกฤษ ๆ ก็ได้เมืองโดยง่าย จึงยกไปตีเมาะตะมะ มอญชาวเมาะตะมะก็เข้าด้วยกับอังกฤษ อุปราชพม่าเห็นว่าจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ก็ให้เผาเมืองเมาะตะมะเสีย แล้วพาสมัครพรรคพวกถอยขึ้นไปตั้งอยู่เมืองสะเทิมข้างฝ่ายเหนือ อังกฤษได้เมาะตะมะแล้วก็ให้มาตีเมืองเร้ (*หริเย*) ได้อีกเมืองหนึ่ง

ฝ่ายพระยารัตนจักรที่คุมกองมอญเข้าไปสืบข่าวนั้น ไปถึงหัวเมืองรายทางที่อยู่ติดต่อกับแดนไทย พวกมอญที่เป็นเจ้าเมืองกรมการพากันมาต้อนรับโดยดี บอกว่าเดี๋ยวนี้พม่าเกิดรบกับอังกฤษ พวกมอญไม่เข้ากับพม่า จะขอเป็นข้าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ถ้ากองทัพเจ้าพระยามหาโยธาไปถึงเมื่อใด จะจัดกองทัพมอญในพันเมืองมาช่วย และว่าอังกฤษบอกกับพวกหัวเมืองมอญที่ไปเข้ากับตนนั้นว่าจะรักษาเมืองไว้ให้แก่ไทย พระยารัตนจักรสืบความได้เท่านี้แล้วก็กลับมา พบกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาที่ด่านหุมช้างข้างแขวงเมืองไทรโยค แจ้งความให้ทราบแล้ว เจ้าพระยามหาโยธาก็รีบยกกองทัพเข้าไปตั้งอยู่ที่เมืองเตริน[๑] พวกมอญที่เป็นเจ้าเมืองกรมการในเมืองนั้นและเมืองใกล้เคียงก็พากันมาอ่อนน้อมอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยามหาโยธา ว่ากล่าวหัวเมืองมอญ ตอนที่อังกฤษยังไปไม่ถึงได้ทั่วไป ทั้งนี้เพราะพระยาเจ่งบิดาของเจ้าพระยามหาโยธาเคยเป็นเจ้าเมืองเตรินอยู่เมื่อก่อนอพยพเข้ามาเมืองไทย เจ้าพระยามหาโยธาเองก็เกิดที่เมืองนั้น

---

(๑) ในแผนที่อังกฤษเรียกอัตรัน ภายหลังเปลี่ยนเป็น แอมเฮิสต์ ตามนามของอุปราชอังกฤษที่อินเดีย ผู้บัญชาการรบพม่าจนได้เมืองนั้น

ข้อที่ว่าอังกฤษจะยกเมืองเมาะตะมะให้ไทยนั้นปรากฏว่าเป็นความจริงในชั้นเดิม เพราะอังกฤษประสงค์จะตัดรอนกำลังพม่าให้อ่อนลง และประสงค์จะขยายการค้าขายของอังกฤษให้แพร่หลายตลอดมาถึงเมืองไทย จึงอยากจะเอาใจไทยไว้ ทั้งยังมุ่งจะให้เป็นการแก้ไขการเกี่ยงแย่งกันทางเมืองไทรบุรีด้วย

ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบข้อความตามใบบอกของเจ้าพระยามหาโยธาแล้ว ทรงพระราชดำริว่า ลักษณะการสงครามแปรผันไปไม่เหมือนที่ทรงคาดไว้แต่แรก จะกวาดเอาครัวมาโดยฐานที่เป็นข้าศึกก็ไม่สมควร จะต้องคิดการสงครามเป็นอย่างอื่น จึงโปรดให้ส่งกำลังเพิ่มเติมออกไปอีกมาก ทางด่านแม่ละเมาและด่านพระเจดีย์สามองค์ ให้สมทบกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาที่เมาะตะมะ เจ้าพระยามหาโยธาทำการติดต่อกับฝ่ายอังกฤษเป็นการเรียบร้อย กำหนดกันว่ากองทัพเจ้าพระยามหาโยธาจะยกไปตีหงสาวดีและตองอู อังกฤษจะจัดเรือรับให้ข้ามแม่น้ำที่เมืองเมาะตะมะและจะจัดเสบียงอาหารให้ด้วย แต่ยังมิทันจะยกไป เจ้าพระยามหาโยธาก็ได้รับท้องตราให้ยกกองทัพกลับ ทั้งนี้เพราะพระยาชุมพรไปกวาดต้อนครอบครัวเมืองมะริดซึ่งอังกฤษครอบครองได้แล้วนั้นมา อังกฤษว่ากล่าวให้คืนก็ส่งไม่หมด จึงเกิดวิวาทกันขึ้น พระเจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองที่อังกฤษบังอาจทำร้ายไทย จึงโปรดให้มีท้องตราเรียกกองทัพกลับ มาถึงกรุงเทพฯ เดือน ๕ พ.ศ. ๒๓๖๘ ต่อมาได้ทราบข้อความจากเจ้าพระยามหาโยธาที่ได้รับความนิยมยินดีจากพวกมอญและอังกฤษ ทั้งให้สอบสวนได้ความว่าพระยาชุมพรทำการเกินไปจริง ก็ทรงลงโทษพระยาชุมพร พออังกฤษขอร้องมาอีกก็โปรดให้เจ้าพระยามหาโยธาคุมกองทัพยกไปอีก ปรากฏจากจดหมายเจ้าพระยามหาโยธาถึงเจ้าเมืองเมาะตะมะว่ากองทัพใหญ่ของไทยที่จะไปช่วยตีพม่านั้นบัดนี้ตั้งอยู่ที่กาญจนบุรีแล้ว คงจะยกไปถึงเมาะตะมะในไม่ช้า วิตกแต่เรื่อง

เสบียงอาหาร เพราะจะยกไปเป็นทางไกล หัวเมืองที่จะต้องผ่านก็เป็นเมืองที่อังกฤษรักษาอยู่โดยมาก เกรงจะไม่สะดวกในการหาอาหาร ถ้าอังกฤษมอบเมาะตะมะ มะริด ทวายให้แก่ไทยเสียได้ในเวลานี้ การยกทัพไปก็จะสะดวก

ฝ่ายรัฐบาลอังกฤษในอินเดียเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีผู้แทนอังกฤษในกรุงเทพฯ จึงส่งนายร้อยเอก เฮนรี่ เบอรนี่(๑) เป็นทูตคุมอักษรสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย ให้ดำเนินกิจธุระ ๔ ประการ คือ

๑. ให้พยายามรักษาไมตรีอย่าให้ไทยเป็นอริกับอังกฤษ

๒. ให้คิดอ่านขอกำลังไทยไปช่วยรบพม่า

๓. ให้ชวนไทยทำสัญญาค้าขาย

๔. ให้เจรจาเรื่องเมืองไทรบุรีและหัวเมืองมลายูให้เป็นที่ตกลงกัน

แต่กำชับสั่งเบอรนี่ว่าอย่าเพ่อยกเมืองใด ๆ ที่อังกฤษตีได้จากพม่าให้แก่ไทย

เบอรนี่มาถึงกรุงเทพฯ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๓๖๘ ได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ เดือน จนถึงเดือน ๗ พ.ศ. ๒๓๖๙ จึงได้กลับไป

กองทัพเจ้าพระยามหาโยธานั้น กองหน้าไปถึงเมาะตะมะ พอพม่ายกมาถึงจะมาตีเมือง กองทัพไทยได้ต่อสู้รักษาเมืองไว้ได้ ซึ่งอังกฤษก็ได้แสดงความขอบคุณไทยที่ได้ช่วยเหลือ

ฝ่ายอังกฤษที่เมืองย่างกุ้งนั้น ได้ขึ้นไปตีหงสาวดีในปลาย พ.ศ. ๒๓๖๗ พม่าเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ก็กวาดต้อนผู้คนและเสบียงอาหารพาหนะไปเสียหมด อังกฤษได้แต่เมืองเปล่า ทั้งไม่มีกำลังพอจะรักษาเมืองต่อไป จึงต้องถอยกลับมาเมืองย่างกุ้งอีก พอกองทัพพม่าที่ไปตียะไข่กลับมาถึง พระเจ้าอังวะ

---

(๑) เฮนรี่ เบอรนี เดิมรับราชการอยู่ที่เกาะหมาก ได้เคยไปมาอยู่ในหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยนาน คุ้นเคยกับคนไทยและรู้การงานเมืองไทยมาก

ก็ให้มหาพันธุละซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพม่าในเวลานั้นมาตีย่างกุ้ง เข้าล้อมเมืองไว้แล้วระดมตีเป็นสามารถ อังกฤษเกือบจะแพ้ เพราะมีรี้พลน้อยกว่ามาก และกำลังอิดโรยด้วยเจ็บไข้ในฤดูฝน หากแต่มีอาวุธดีกว่าพม่ามาก มหาพันธุละตีเมืองไม่ได้ก็ถอยทัพไปตั้งสู้อยู่ที่เมืองธนูพยู

ต่อมาอังกฤษได้กำลังเพิ่มเติมมาอีก จึงให้ยกกองทัพบกและเรือขึ้นไปตีพม่าต่อไป พม่าสู้รบแข็งแรง เผอิญมหาพันธุละถูกกระสุนปืนใหญ่ตาย ทัพพม่าจึงถอยไปในต้น พ.ศ. ๒๓๖๘ อังกฤษตามไปตีได้เมืองแปร มะลวน และพุกามจนถึงอีก ๑,๕๐๐ เส้นจะถึงกรุงอังวะ ฝ่ายกองทัพของอังกฤษที่ยกมาทางบกจากอินเดียก็ตีได้อัสสัมและยะไข่อีกด้วย พม่าจึงให้ขอเลิกสงครามและทำสัญญาไมตรีกันในปลายปี พ.ศ. ๒๓๖๘ ยกเมืองอัสสัม ยะไข่และหัวเมืองข้างใต้ปากน้ำสาละวินตั้งแต่เมืองเมาะลำเลิงลงมาจนถึงเมืองทวาย เมืองตะนาวศรีซึ่งพม่าได้ไปจากไทยให้อังกฤษ พร้อมทั้งเงินค่าปรับ ๑๐ ล้านรูปี แต่อังกฤษยอมถอยไปจากเมืองย่างกุ้งและหัวเมืองทางเหนือที่ตีได้ไว้นั้น

ก่อนที่อังกฤษจะได้ชัยชนะนั้น เฮนรี เบอรนี ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ได้มีหนังสือเร่งเร้าให้ไทยไปช่วยพม่าหลายคราว แต่ไทยต้องการเมาะตะมะกับเมืองใกล้เคียงเป็นการแลกเปลี่ยน อังกฤษก็อยากได้เมืองขึ้นเหล่านั้นไว้ โดยคิดจะตั้งมอญเป็นประเทศเอกราช ยังได้เลียบเคียงถามเจ้าพระยามหาโยธาจะให้ไปเป็นใหญ่ทางโน้น แต่เจ้าพระยามหาโยธาไม่สมัคร เมื่ออังกฤษพูดจาเบี่ยงบ่ายอยู่เสมอมา ไทยจึงไม่ช่วยดังประสงค์ ครั้นเมื่อเสร็จสงครามแล้ว อังกฤษบอกว่าจะยกเมืองเมาะตะมะหรือเมืองใดเมืองหนึ่งให้ไทย ไทยจึงไม่ต้องการ เพราะรู้อยู่ว่าอังกฤษจะขอไทรบุรีเป็นการแลกเปลี่ยน

ต่อจากนี้ไปพม่าก็มีเรื่องอยู่กับอังกฤษและวุ่นวายในบ้านเมืองพม่าเองเรื่อยมา หาได้มาเกี่ยวกับไทยเป็นเรื่องใหญ่โตไม่

เรื่องเบ็นไมตรีกัน

ในรัชกาลที่ ๑ พม่าให้มาขอเบ็นไมตรีกับไทย ๔ ครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๓๒๗ เวลานั้นไทยยังแค้นพม่าอยู่มาก แต่ก็โปรดให้ข้าหลวงออกไปพบกับข้าหลวงพม่าที่ใกล้ด่านพระเจดีย์สามองค์ ถึงกระนั้นก็มิได้ตกลงทำไมตรีกัน ในปีรุ่งขึ้น (๒๓๒๘) พระเจ้าปดุงก็ยกทัพใหญ่เข้ามาตีไทย ฝ่ายเราจึงไม่ไว้ใจพม่าอีกต่อไป ถึง พ.ศ. ๒๓๓๖ พระเจ้าปดุงให้เจ้าเมืองเมาะตะมะมีหนังสือถึงพระยากาญจนบุรี ชวนไทยให้เบ็นไมตรีอีก โปรดให้ตอบไปว่า พม่าให้มาขอเบ็นไมตรีครั้งก่อนก็มิได้เบ็นไปโดยสุจริต ถ้าจะเบ็นไมตรีจริงให้ทำอย่างไรให้ไทยไว้ใจได้เสียก่อนจึงจะพูดด้วยต่อไป การก็สงบไปไม่ช้าพม่ายกมาตีเชียงใหม่ ถึง พ.ศ. ๒๓๔๕ เสนาบดีเมืองพม่าให้ทูตถือหนังสือมาถึงพระยากาญจนบุรี ว่าจะขอเบ็นไมตรี จึงโปรดให้ขับไล่ไปเสีย และในปีนั้นพม่าก็มาตีเชียงใหม่อีก

ถึง พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปดุงให้ทูตานุทูตเข้ามาขอเบ็นไมตรีอีก เสนาบดีมีความวิตกอยู่ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระชราทุพพลภาพอยู่มากแล้ว จึงปรึกษากันเห็นสมควรจะรับเบ็นไมตรีกับพม่า แต่จะได้ทำทางไมตรีกันอย่างไรหาปรากฏไม่ ไปปรากฏในพงศาวดารพม่าว่ามีทูตานุทูตไทยได้ออกไปถึงเมืองพม่าและได้เข้าเฝ้าพระเจ้าปดุง ในปีนั้นเองพระเจ้าปดุงก็ให้เกณฑ์กองทัพจะมารบไทย อเติงหวุ่นแม่ทัพซึ่งลงมาทำการเกณฑ์นั้นจัดการไม่ดี ผู้คนที่ต้องเกณฑ์หลบหนีคราวละมาก ๆ การประชุมไม่พร้อมได้ทันตามกำหนด อเติงหวุ่นจึงวางอนเสนาบดีพม่าให้ช่วยกราบทูลเบี่ยงบ่ายแก่พระเจ้าปดุง เสนาบดีพากันกราบทูลว่าได้โปรดให้ทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเมื่อไม่ช้ามานี้ ยังไม่มีเหตุอริอันใดเกิดขึ้น จะให้ยกทัพเข้าไปรบพุ่งไทยในเวลานี้จะเกิดข้อครหาให้เสียพระเกียรติยศ พระเจ้าปดุงก็ให้มีตราบอกเลิกกองทัพมิให้ยกมา แต่พอตกถึงรัชกาลที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พม่าก็ยกกองทัพมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้

ใน พ.ศ. ๒๓๕๖ พม่าแต่งให้บุตรจมื่นเสมอใจราชครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพราหมณ์ชาวกรุงศรีอยุธยามากับไพร่พล ๗๐ คน เจ้าเมืองกาญจนบุรีให้พักอยู่ที่เมืองนั้น แล้วส่งหนังสือเข้ามายังกรุง เป็นหนังสือเสนาบดีพม่าถึงเสนาบดีไทย ชวนให้เป็นไมตรี โปรดให้ตอบไปว่า ถ้าพระเจ้ากรุงอังวะมีพระประสงค์จะเป็นไมตรีกันจริงก็ขอให้แต่งทูตเข้ามาให้ถูกต้อง ตามประเพณี ปรากฏว่าในการที่ขอเป็นไมตรีครั้งนี้เพราะพม่าจะต้องทำสงครามกับเมืองกะแซ จึงขอเป็นไมตรีกับไทย พอให้ตัดทางกังวลไปเสียทางหนึ่ง

บทที่ ๓

เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับญวนและความเป็นไปในประเทศญวน

ญวนเป็นชาติที่ฉลาดและขยันขันแข็งกว่าชนชาติอื่นโดยมากในภาคตะวันออกเฉียงใต้แห่งอาเซีย เมื่อพุทธศตวรรษที่สามปรากฏว่ามีชนชาตินี้อยู่แล้วในส่วนเหนือของเขตที่เรียกในบัดนี้ว่าเวียตมิน ต่อมาได้ขยายตัวลงทางใต้ บุกรุกเข้ามาชิงเอาเขตประเทศจัมปาทีละเล็กละน้อยจนหมดสิ้นอิสรภาพในพุทธศตวรรษที่สิบสอง แล้วก็ขยายเข้าเขตเขมรต่อไป

แต่ก่อนประเทศญวนนี้เรียกกันว่านามเวียต เป็นประเทศที่ปกครองตนเองแต่ส่งบรรณาการแก่จีน ดางสมัยที่จีนเข้มแข็งขึ้นก็รวบรวมนามเวียตเข้าเป็นอาณาจักรจีน ครั้นจีนอ่อนลง หรือนามเวียตมีผู้นำที่แข็งขันก็ปลดตัวออกมาได้ เป็นเช่นนี้อยู่หลายคราว ญวนได้รับวัฒนธรรมของจีนมาก เช่น วรรณคดีและศาสนา (*ขงจื๊อและพุทธอย่างมหายาน*) ญวนมีกษัตริย์ปกครองมาหลายวงศ์มีการชิงราชสมบัติบ่อย ๆ เกือบทุก ๒ — ๓ รัชกาล โดยวิธีปฏิวัติอย่างเปิดเผยก็มี โดยลับ ๆ เช่นบังคับให้เสวยยาพิษหรือให้สละราชสมบัติก็มาก

ใน พ.ศ. ๑๙๔๓ เกิดการชิงราชสมบัติขึ้น พวกวงศ์กษัตริย์เดิมที่แพ้ขอให้จีนมาช่วย จีนก็เคยเข้าปกครองและพยายามจะแปลงญวนให้เป็นจีน จึงเกิดความไม่พอใจขึ้นทั่วไป ถึง พ.ศ. ๑๙๖๑ เลเหล่ยตั้งตนขึ้นเป็นหัวหน้าต่อต้านจีนเป็นผลสำเร็จหลายครั้ง ได้สมัครพรรคพวกมากเข้าทุกที จึงเข้าล้อมฮานอยซึ่งเป็นศูนย์สำคัญของทหารจีนไว้ได้ กษัตริย์จีนส่งกองทัพมาช่วยก็ถูกตีแตกกลับไป เลเหล่ยตีได้เมืองฮานอยตั้งตนเป็นกษัตริย์ครอบครองประเทศญวน แล้วส่งทูตานุทูตไปเฝ้าพระเจ้ากรุงจีน ขอเป็นเมืองส่งราชบรรณาการอย่าง

แต่ก่อน จนกษัตริยวงศ์เดิมเรืองพระนามที่สุด ทรงแผ่อาณาเขตมาทางประเทศลาวพวน และจัมปาอีกมาก ทั้งทรงจัดการปกครองและทนุบำรุงบ้านเมืองดี วิธีการของพระองค์ยังคงใช้ได้ต่อมาอีกช้านาน แต่กษัตริยองค์ต่อ ๆ มาเสื่อมความสามารถลง จนเสียบ้านเมืองแก่สกุลหมากไปเป็นหลายปี แล้วกลับคืนได้ใหม่ โดยความสามารถของพวกสกุลเหงวียง (*สกุลขององเชียงสือ*)(๑) ซึ่งในระหว่างนี้ได้เป็นแม่ทัพสืบต่อกันมาหลายคน คนหนึ่งญวนเรียกเหงวียงเกวียกกง ฝรั่งเรียก Nguyen Kim เป็นผู้มีความเก่งกล้าสามารถมาก จนได้เป็นอุปราช แต่ต้องถูกวางยาพิษตายเสียในระหว่างไปราชการสงครามปราบพวกหมากที่ยังเหลืออยู่บ้าง (*พ.ศ. ๒๐๔๔*) ตริญเกียมบุตรเขยได้รับหน้าที่แทนต่อมา เพราะบุตรชายยังเล็กอยู่ ครั้นบุตรชายโตขึ้น ตริญเกียมเกรงจะแย่งตำแหน่งจึงแกล้งส่งไปปกครองดินแดนทางภาคใต้ซึ่งได้มาจากพวกจาม โดยหวังจะให้อับจนหรือเป็นอันตรายอยู่ทางนั้น แต่ท่านผู้นี้กลับกลายเป็นคนใหญ่โตขึ้น และสืบเชื้อสายสกุลเหงวียงอยู่ทางภาคใต้นี้ ได้สร้างเมืองเว้ขึ้นและขยายเขตแดนบุกรุกจัมปาและเขมรเข้าไปอีก ทางภาคนี้เป็นที่อุดมด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ทั้งมีพ่อค้าชาวยุโรปมาค้าขายมาก ด้วยพวกเหงวียงไม่เกลียดชังชาวยุโรปเหมือนพวกตริญ พวกเหงวียงซื้อของได้สะดวกตลอดจนเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ จึงมีกำลังกล้าแข็งขึ้นเป็นลำดับมา • แต่ยังคงขึ้นอยู่ในกษัตริย์วงศ์เล จนถึง พ.ศ. ๒๑๒๓ จึงตั้งตนเป็นอิสระ มีเว้เป็นราชธานีที่ประทับของกษัตริย์วงศ์เหงวียง

ส่วนทางเหนือนั้นพวกตริญได้รับตำแหน่งอุปราชสืบต่อมาจนสุดสิ้นสมัยกษัตริย์วงศ์เล ซึ่งครองราชย์อยู่ที่ฮานอย พวกนี้ได้ปลดกษัตริย์ออกเสียหลายองค์และวิวาทชิงอำนาจกันเองหลายคราวจนถึงฆ่ากันตายก็มี สกุลตริญกับเหงวียงเป็นอริกันตลอดมาจนทำให้เกิดสงครามขึ้นในบ้านเมืองก็หลายครั้ง

---

(๑) บางแห่งเรียกเกวี๋ยนหรือหงวนหรือเวียน เขียนตัวโรมันว่า Nguyen

ราว พ.ศ. ๒๓๑๖ เกิดกบฏไตเซินหรือไตซอนขึ้นในเขตญวนใต้ (*เขตนี้ในลำดับนี้ได้ขยายมาจนถึงบันทายมาศ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ไซ่ง่อนก็ยังเป็นของเขมรอยู่*)

อาศัยเหตุที่บ้านเมืองแตกสามัคคีกันไม่เป็นปรกติสุข กบฏไตเซินสามคนพี่น้องจึงช่วยกันทำการสำเร็จตีบ้านเมืองได้มากขึ้นทุกที แล้วได้ชักชวนพวกตระกูลตริญให้มาตีเมืองเว้ พระเจ้าแผ่นดินเว้องค์สุดท้ายอพยพไปต่อสู้ที่ไซ่ง่อนในที่สุดก็สิ้นพระชนม์ไปรวมทั้งพระราชวงศ์หลายองค์ เว้นแต่ ๒ องค์ คือองค์หนึ่งเป็นอนุชา เราเรียกองเชียงซุนซึ่งได้หนีไปอาศัยอยู่ที่เมืองบันทายมาศ ต่อมาพวกไตเซินตีบันทายมาศได้อีก จึงได้มาอยู่ในกรุงธนบุรี ภายหลังมีข่าวว่าจะหนี จึงถูกประหารชีวิตพร้อมทั้งพรรคพวก ๕๐ คนเศษ อีกองค์หนึ่งเป็นโอรสของพระเชษฐา พงศาวดารญวนเรียกเหงวียงอาน เราเรียกองเชียงสือ องเชียงสือได้ทำการสู้รบสุดความสามารถจนได้ครองเมืองไซ่ง่อนอยู่พักหนึ่ง ที่ไซ่ง่อนนี้มจนรพลของราชวงศ์เหงียพยพกันมาอยู่มาก ตั้งแต่กษัตริย์วงศ์เชิงแห่งแมนจูเรียมาตีได้ประเทศจีน องเชียงสือมาได้คนเหล่านี้เป็นพรรคพวกมากแต่ก็ไม่สามารถจะอยู่ในไซ่ง่อนได้ตลอดไป เพราะพวกไตเซินเพิ่มเติมกำลังกันมารบ ทางจีนในเมืองไซ่ง่อนก็ขัดใจกันเสียแล้ว จึงต้องหนีไปหลบหลีกอยู่ตามป่าและเกาะหน้าเมืองบันทายมาศ แล้วในที่สุดต้องเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารที่กรุงเทพ ฯ ในปลาย พ.ศ. ๒๓๒๕ เมื่อพวกไตเซินได้ญวนใต้แล้ว ก็ไปตีทางเหนือต่อไป จนได้ครอบครองญวนทั้งประเทศใน พ.ศ. ๒๓๒๘ กษัตริย์วงศ์เดองค์สุดท้ายหนีไปอยู่เมืองจีน เลยสิ้นพระชนม์ที่นั่น

ส่วนองเชียงสือนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงอย่างนักองค์เองแห่งกัมพูชา ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่ซึ่งเป็นสถานกงสุลปอรตุเกสบัดนี้ แล้วโปรดให้พระยานครสวรรค์ และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ไปตีไซ่ง่อนคืน องเชียงสือก็ไปด้วย

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ แต่พวกไตเซินต่อสู้แข็งแรง ทัพไทยแตกกลับมาทางประเทศกัมพูชา องเชียงสือยังคงพยายามต่อไป แต่ก็ไม่สามารถจะตีเมืองคืนได้ จึงต้องกลับเข้ามากรุงเทพฯ อีก คราวนี้มีพลติดตามเข้ามามาก แล้วได้รับครอบครัวเข้ามาอยู่ด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พระราชทานเครื่องยศและเบี้ยหวัดแก่องเชียงสือ มารดาและบริวารหลายคน อนุญาตให้เรือของเชียงสือเข้าออกไปมาในท้องทะเลได้ มิต้องให้กักด่านตรวจตราดุจเรือทั้งหลาย องเชียงสือเฝ้าแหนเสมอ ได้โดยเสด็จงานพระราชสงคราม และหัดคนแจวเรือหลวง ได้คิดผีกหัดการเล่น เช่น ญวนหก ญวนรำกระถาง ฯลฯ ถวายทอดพระเนตร โปรดให้เล่นในเวลามีงานมหรศพหน้าพลับพลา เลยกลายเป็นนาฏศิลปอย่างหนึ่งของไทยสืบมาจนทุกวันนี้

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๐ องเชียงสือหนีไปจากพระนคร เขียนจดหมายวางไว้บนที่บูชาชี้แจงว่า ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่นี้ทรงชุบเลี้ยงได้ความสุขและโปรดให้ยกกองทัพไปช่วยตีบ้านเมืองคืน การยังไม่สำเร็จเพราะติดพระราชธุระทำสงครามกับพม่าอยู่ องเชียงสือเป็นห่วงบ้านเมืองและพรรคพวกบัดนี้ได้โอกาสที่จะตีเอาบ้านเมืองคืน จึงขอกราบถวายบังคมลาไปคิดอ่านทำการ และจะขอเป็นข้าขอบขัณฑเสมาไม่คิดทรยศ ถ้าขัดสนสิ่งใดก็จะขอพระบารมีเป็นที่พึ่งในภายหน้า

การเข้ามาอยู่นานๆ แล้วหนีไปเช่นนี้ ในสมัยก่อนเป็นที่รังเกียจกันมาก เพราะถือว่าได้เข้ามารู้กิจการบ้านเมืองมากแล้ว ต่อไปอาจก่อการร้ายให้เป็นอันตรายได้ ฉะนั้นเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ได้ทรงทราบข่าวองเชียงสือหนี ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งรบตามไปแต่ในคืนนั้น พอรุ่งสว่างก็เห็นเรือองเชียงสือที่ปากอ่าว แต่เรือองเชียงสือเป็นเรือใบ พอสายได้ลมก็แล่นหนีห่างไป เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายตามไม่ทัน จึงเสด็จกลับเข้ามาเฝ้าขอพระราชทานจัดกำลังตามไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ไม่ทรงพระราช

ดำริเห็นชอบด้วย รับสั่งว่า “อย่ายกทัพไปตามจับเขาเลย เขาเห็นว่าเราช่วยธุระเขาไม่ได้ด้วยมีศึกติดพันอยู่ เขาจึ่งหนีไปคิดตีเอาบ้านเมืองคืน เรามีคุณแก่เขา เขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้าดูมิบังควร”(๑) กรมพระราชวังบวรฯ กราบทูลว่า “องเชียงสือคนนี้ถ้าปล่อยไป ต่อไปภายหน้าคงจะทำให้ลูกหลานเราได้รับความลำบากเป็นแน่แท้”(๒) จึงจะขอสร้างบ้อมไว้ที่ปากลัด แต่ยังไม่ทันสร้างก็เกิดศึกพม่าขึ้นอีก บ้อมนั้นได้มาสร้างต่อในรัชกาลที่ ๒ พวกพ้องขององเชียงสือที่เหลืออยู่ในกรุงเทพฯ นั้นโปรดให้ย้ายไปอยู่ที่บางโพ

ในการกู้บ้านเมืองขององเชียงสือนั้น ในชั้นเดิม บิญโญ เดอะ เบเอน สังฆราชแห่งอาดรังซึ่งมาสอนศาสนาอยู่ในเมืองญวนได้เป็นธุระพาบุตรองเชียงสืออายุ ๔ ขวบไปเมืองฝรั่งเศสเพื่อขอกำลังมาช่วย ทำสัญญาจะช่วยกันเป็นการใหญ่ทั้งสองฝ่าย(๓) แต่การไม่เป็นไปตามสัญญา เพราะประจวบเวลาเกิดกบฏใหญ่ในฝรั่งเศส สังฆราชแห่งอาดรังได้แต่งนายทหารที่ชำนาญการรบพุ่ง ชาติฝรั่งเศสบ้าง อังกฤษบ้าง ไอริชบ้าง อาสาสมัครมาช่วยรวม ๔ ลำเรือ ทั้งเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ แต่พวกไตเซินเริ่มแตกสามัคคีกันเอง และราษฎรนิยมยินดีเข้าด้วยองเชียงสือเพราะนับถือว่าเป็นเจ้านายเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็พระราชทานกำลังไปเป็นอันมาก ทั้งเรือรบเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์และเสบียงอาหาร องเชียงสือได้เมืองคืนเป็นลำดับ

---

(๑) และ (๒) • จากพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ หน้า ๑๓๑

(๓) เนื้อความปรากฏในหนังสือของ ยอน ครอว์เฟิด ผู้ที่เคยเป็นทูตอังกฤษมาทั้งเมืองไทยและเมืองญวนว่า ตามหนังสือสัญญานั้น ฝรั่งเศสจะให้เรือรบมาช่วย ๒๕ ลำ มีพลทหารฝรั่ง ๕ กรม ทหารชาวอาเซียถอนมาจากอินเดีย ๒ กรม จะให้ทุนเป็นราคา ๑ ล้านเหรียญ คิดเป็นตัวเงินครึ่งหนึ่ง เป็นเครื่องศาสตราวุธครึ่งหนึ่ง ทางองเชียงสือสัญญาว่าถ้าได้บ้านเมืองคืนหมดแล้ว จะยอมยกแผ่นดินส่วนหนึ่งตอนแหลมฮั่นและอ่าวตุรันกับเกาะทั้งหลายที่อยู่ในหมู่นั้น กับทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว ๑,๕๐๐ เส้น กว้าง ๓๐๐ เส้นให้ฝรั่งเศส และถ้ามีชนชาติอื่นมารบฝรั่งเศสถึงดินแดนที่องเชียงสือได้ยกให้นี้ องเชียงสือจะยกกำลังหกหมื่นคนไปช่วย ถ้าฝรั่งเศสทำศึกทางอินเดียจะยอมให้เกณฑ์คนไปช่วยรบสี่หมื่นคน (จากพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ หน้า ๙๑)

ถึง พ.ศ. ๒๓๔๓ ก็สามารถตีเมืองเวียนได้ ในระยะนี้ได้ถวายต้นไม้เงินทองรวมทั้งสิ้น ๖ ครั้ง และยังถวายของต่าง ๆ อีกโดยมีน้ำใจเองบ้าง โดยทรงขอร้องบ้าง จนถึง พ.ศ. ๒๓๔๕ ตีได้ตังเกี๋ยกำจัดอำนาจพวกไตเซินสิ้นแล้ว จึงทำพิธีราชาภิเษกเป็นพระจักรพรรดิใช้นามแผ่นดินว่าญาลอง แต่นั้นมาก็งดการถวายต้นไม้เงินทอง ถึงกระนั้นก็แสดงไมตรีจิตและความเคารพยำเกรงต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ตลอดมา เมื่อราชาเมืองตานีชวนให้ยกทัพมาตีกรุงเทพ ฯ ก็ไม่เข้าด้วย และส่งหนังสือของราชาเข้ามาถวาย และเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคตก็มีราชสาส์นเข้ามาทูลเตือนให้ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรดำรงตำแหน่งแทนต่อไป การที่ไทยกับญวนสนิทสนมกันในรัชกาลที่ ๑ นั้น ญวนใช้เป็นที่อ้างในเวลาที่ต้องการจะพูดเพราะ ๆ กับเราเสมอมาจนกระทั่งสมัยปัจจุบันนี้

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระเจ้าญาลองแต่งทูตเข้ามาบำเพ็ญกุศลถวาย และถวายเครื่องทรงยินดีแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ ในคราวนี้ได้มีราชสาส์นมาขอเมืองบันทายมาศ ซึ่งได้ยึดไว้แล้วนั้นด้วย เมืองนี้เป็นต้นทางคลองขุดที่จะไปยังเมืองเขมรทางใต้ อยู่ใกล้เขตญวนไปมาถึงกันง่ายกว่าทางเรามาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ปล่อยไปเสียครั้งหนึ่งแล้ว พึงจะกลับไปยึดไว้ใหม่ในรัชกาลที่ ๑ *(พ.ศ. ๒๓๒๖)* ถึงตอนนี้ไทยกำลังกังวลด้วยเรื่องศึกพม่า เห็นว่าบันทายมาศเป็นเมืองอยู่ไกล ไม่สะดวกที่จะรักษาทั้งญวนยึดไว้แล้วด้วยจึงได้ยอมยกให้โดยดี

พ.ศ. ๒๓๖๒ พระเจ้าญาลองสิ้นพระชนม์ โอรสรับราชสมบัติต่อมา ใช้นามแผ่นดินว่ามินหม่าง หรือมินหว่าง เมื่อบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ก็โปรดให้แต่งทูตคุมของออกไปช่วยงานพระศพและทรงยินดีถวายพระเจ้าเวียตนาม

องค์ใหม่ แม้ว่าจะมีเรื่องเมืองเขมรเป็นที่กินใจกันอยู่(๑) ทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับญวนในรัชกาลที่ ๒ ก็เรียบร้อยดีตลอดมา เมื่อพม่าส่งทูตไปชวนญวนให้มารบไทย พระเจ้ามินหม่างไม่ทรงรับทูตและแจ้งเรื่องเข้ามายังกรุงเทพฯ ด้วย ทั้งนี้คงเป็นด้วยเราดำเนินรัฐประศาสโนบายอ่อนโยนต่อญวนมาก ดังจะเห็นได้ในเรื่องที่เกี่ยวกับประเทศกัมพูชาหลายคราว

ต่อมาญวนแผ่อำนาจเข้ามาในเมืองลาวทางลุ่มน้ำโขงอีกทางหนึ่ง พอขึ้นรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เจ้าอนุเวียงจันทน์ก่อการวุ่นวายขึ้นด้วยญวนอุดหนุนถึงต้องรบพุ่งปราบปรามกันเป็นการใหญ่ ครั้นเจ้าอนุแพ้ หนีไปพึ่งญวน พระเจ้าเวียดนามมินหม่างก็มีราชสาส์นเข้ามาว่ากล่าวขอโทษเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระอุทัยราชาแห่งประเทศกัมพูชาผิดใจกับไทยในรัชกาลที่ ๒ แต่คราวนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงยอมทำตาม ให้ปราบปรามพวกเวียงจันทน์จนราบคาบ ในการปราบนี้ต้องกระทบกระเทือนกับญวนมาก ประกอบทั้งไม่พอพระราชหฤทัยในการที่ญวนขยับฐานะจากผู้เสมอกันกับไทยตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๑ มาทำท่าใหญ่โตขึ้นทุกทีจนถึงจะเป็นใหญ่กว่า ทั้งยังมีเรื่องประเทศกัมพูชาอีกด้วย ทางพระราชไมตรีก็หมองหมางกันยิ่งขึ้น *(ดูบทที่ ๔)*

ถึง พ.ศ. ๒๓๗๖ พวกญวนที่ไซ่ง่อนเป็นกบฏต่อพระเจ้ามินหม่าง เหตุด้วยพระเจ้ามินหม่างมีเรื่องไม่พอพระทัยในองต๋ากุน(๒) หลายอย่างมานานแล้ว แต่มิรู้ที่จะทำอย่างไรได้ ด้วยองต๋ากุนเป็นคนเก่าซึ่งพระราชบิดาได้ทรงชุบเลี้ยงมาช้านาน ได้ตามเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วย เมื่อทำศึกกู้บ้านเมืองคืนองต๋ากุนก็เป็นผู้มีส่วนรับราชการแข็งแรงมาก เพราะเป็นคนมีน้ำใจทรหดและมีฝีมือเข้มแข็ง ครั้นเสร็จศึกจึงได้เป็นองต๋ากุนและต่อมาได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง

---

(๑) ดั่งที่ปรากฏในบทที่ ๔ ตอนเกี่ยวกับเรื่องประเทศกัมพูชา

(๒) ชื่อ เลวันเหวียด ได้เป็นตำแหน่งต๋ากุน ทำนองสมุหพระกลาโหมของเรา เป็นผู้ที่พระเจ้าญาลองทรงยกย่องมาก และพระเจ้ามินหม่างก็เคยอยู่ในความดูแลของท่านผู้นี้ ซึ่งตรัสเรียกว่าบิดา

ไซ่ง่อน นัยว่าการที่ญวนบุกรุกวุ่นวายในประเทศกัมพูชานั้น องต๋ากุนเป็นผู้มีส่วนสำคัญมาก ครั้นถึงรัชกาลพระเจ้ามินหม่าง องต๋ากุนถือเสร็ภาพต่าง ๆ เกินไป พอองต๋ากุนตายลง พระเจ้ามินหม่างให้ขุดศพขึ้นทำโทษ พวกพ้ององต๋ากุนจึงก่อการกบฏขึ้นต่อรบกันวุ่นวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสดีที่จะเอาเมืองเขมรคืน และทำให้ญวนรู้สึกตนเสียบ้าง จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา(๑) เป็นแม่ทัพยกไปขับไล่ญวนในประเทศกัมพูชาแล้วตีหัวเมืองญวนลงไปจนถึงเมืองไซ่ง่อน ให้เจ้าพระยาคลัง(๒) เป็นแม่ทัพเรือ ยกไปตีหัวเมืองเขมรและญวนตามชายทะเล แล้วไปสมทบกับกองทัพบกที่เมืองไซ่ง่อนด้วยกัน

พอกองทัพยกเข้าเขตประเทศกัมพูชา สมเด็จพระอุทัยราชาก็หนีไปสู่แดนญวน พวกเขมรพากันอ่อนน้อมโดยดี มิต้องรบพุ่ง กองทัพไทยก็ตีหัวเมืองชายแดนญวนเข้าไปจนถึงได้เมืองเจาดก แล้วเข้าทางคลองขุดไปสมทบกันตีค่ายใหญ่ของญวนซึ่งตั้งรับอยู่ที่ด่านปากคลองข้างใน แต่กองทัพเรือของไทยรบพุ่งอ่อนแอทำการไม่สำเร็จ ต้องตั้งรออยู่จนเกิดขัดสนเสบียงอาหารขึ้น และเมื่อพวกเขมรชาวหัวเมืองข้างใต้ซึ่งเคยกลัวญวน เห็นว่ากองทัพไทยทำการไม่สำเร็จก็ก่อการวุ่นวายขึ้น กองทัพไทยต้องเลิกกลับมาด้วยความเสียหายมิใช่น้อย แต่ส่วนหนึ่งของกองทัพบกได้ไปเกลี้ยกล่อมเมืองพรน รับว่าจะมาสวามิภักดิ์ แล้วพากองทัพไทยไปตีกองทัพญวนที่มาตั้งรักษา เมืองเชียงขวางแตกไปด้วย

ในครั้งนั้นได้โปรดให้เจ้าพระยาธรรมา (*สมบุญ*) คุมกองทัพเกณฑ์จากเมืองแพร่และหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ มีสวรรคโลก พิษณุโลก เป็นต้น ขึ้นไปสมทบทัพเมืองหลวงพระบางยกไปขับไล่ญวนในเขตหัวพันห้าทั้งหกซึ่ง

---

(๑) สิงห์ ต้นสกุลสิงหเสนี

(๒) ดิศ บุนนาค ต่อมาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ใน รัชกาลที่ ๔

เคยขึ้นไทยมาแต่ก่อนด้วย กองทัพยกไปเกลี้ยกล่อมได้เมืองเหล่านี้คืนมา สวามิภักดิ์ใน พ.ศ. ๒๓๗๘ ญวนกับไทยก็ขาดทางไมตรีกันแต่นั้นมา และยังรบกันอยู่ต่อมาในประเทศกัมพูชาอีก ถึง พ.ศ. ๒๓๘๕ โปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพบก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์[๑] เป็นแม่ทัพเรือไปรบญวนอีกครั้งหนึ่ง แต่การไม่สำเร็จ เพราะกองทัพเรืออ่อนแอเสียอีก จนกระทั่งปรองดองกันได้ในเรื่องประเทศกัมพูชา จึงได้ยุติการสงครามต่อกัน (พ.ศ. ๒๓๙๐)

ส่วนการภายในของญวนเกี่ยวกับฝรั่งเศส ซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญยิ่งในเวลาต่อมานั้น ในชั้นเดิมสังฆราชแห่งอาดรังได้ช่วยเหลือในการกู้บ้านเมืองพระเจ้าเวียดนามญาดองจึงทรงพระกรุณาแก่พวกบาดหลวงให้ได้อยู่เป็นสุข ต่อมา ทรงตั้งฝรั่งเศสเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ก็หลายคน พระเจ้าญาดองเป็นผู้ทรงพระปรีชาญาณสุขุมรอบคอบ ทั้งฝรั่งเศสก็มัววุ่นอยู่ทางยุโรปด้วยเหตุการณ์ทั้งภายนอกและภายในประเทศ จึงมิได้มีเรื่องร้ายแรงอันใดเกิดขึ้นในประเทศญวน ถึงรัชกาลที่ ๒ พระเจ้ามินหม่าง (พ.ศ. ๒๓๖๒ — ๒๓๘๔) เริ่มมีเรื่องกับพวกสอนศาสนา แต่ยังไม่รุนแรงนัก ตกถึงรัชกาลพระเจ้าเถียวตรี (พ.ศ. ๒๓๘๔—๒๓๙๐) และตอดก (พ.ศ. ๒๓๙๐—๒๔๒๖) การกระทบกระเทือนกันระหว่างรัฐบาลญวนกับพวกสอนศาสนา ตลอดจนพวกญวนเข้ารีตและพ่อค้าฝรั่งเศสเกิดทวียิ่งขึ้นทุกที ประกอบทั้งทางประเทศฝรั่งเศสความสงบเรียบร้อยเจริญขึ้น การแทรกแซงของฝรั่งเศสทางญวนก็รุนแรงยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ในพวกญวนด้วยกันเองก็เกิดความปั่นป่วนแตกสามัคคีกันวุ่นวาย ถึง พ.ศ. ๒๔๐๕ ฝรั่งเศสก็ได้ญวนใต้ (Cochin–Chine) ไป และในที่สุดก็ได้ญวนทั้งหมดใน พ.ศ. ๒๔๒๗ แต่เพราะราษฎรยังนิยมนับถือพระเจ้าแผ่นดินจึงให้คงมีพระเจ้าแผ่นดินอยู่ที่เมืองเว้ ในความคุ้มครองของฝรั่งเศสต่อมาจนเสร็จสงครามโลกครั้งที่ ๒

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทที่ ๔

พระราชอาณาเขตและพระบรมเดชานุภาพ

ในรัชกาลที่ ๓ พระบรมเดชานุภาพแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นที่รู้จักกันดีในประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง ฉะนั้นนอกจากเกิดศึกกับพม่าแล้ว บ้านเมืองทั่ว ๆ ไปนับว่ามีความสงบดีอยู่ และพระราชอาณาเขตได้ขยายออกไปกว้างขวางกว่ายุคใด ๆ ในประวัติศาสตร์ไทย ถึงรัชกาลที่ ๓ ทางปักษ์ใต้เกิดความไม่สงบญวนก็กล้าแข็งขึ้น และแผ่อำนาจเข้ามาในพระราชอาณาเขต ก็ได้ทรงพยายามรักษาพระบรมเดชานุภาพไว้ได้เป็นอย่างดีดังปรากฏต่อไปนี้

ตะวันออกเฉียงใต้

ประเทศกัมพูชา

ประเทศกัมพูชามักเกิดวุ่นวายด้วยเรื่องเจ้านายแตกสามัคคีกัน ฝ่ายหนึ่งพึ่งญวน อีกฝ่ายหนึ่งพึ่งไทย ขับเคี่ยวกันมาหลายคราวช้านานมาแล้ว จนกระทั่งในปลายสมัยกรุงธนบุรีนั้น ฝ่ายเจ้านายเขมรที่เป็นผู้ใหญ่ฝ่ายชาย เหลืออยู่แต่นักองค์เอง โอรสสมเด็จพระนารายณ์ราชาองค์เดียวยังเยาว์อยู่ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสรรค์ยกกองทัพออกไปรบ โดยหวังจะอภิเษกสมเด็จพระเจ้าลูกเธอให้ครองประเทศกัมพูชา การยังไม่ทันสำเร็จเกิดวุ่นวายขึ้นในกรุงธนบุรี สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จกลับมาปราบการจลาจลและทรงราชย์ใน พ.ศ. ๒๓๒๕

เวลานั้นผู้ปกครองเขมรเป็นฝ่ายสมเด็จพระนารายณ์ราชาที่เคยชอบพอกับญวน เผอิญญวนก็เกิดกบฏไตเซินขึ้น ไม่สามารถจะมาช่วยเหลือได้ จึง

เกิดวุ่นวายขึ้นอีก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ โปรดให้พระยายมราช[๑] เดิมเป็นพวกสมเด็จพระรามราชา ซึ่งเป็นฝ่ายที่ชอบกับไทยออกไปช่วยจัดการบ้านเมืองตามคำชวนของพวกพ้อง แต่ความจลาจลวุ่นวายนั้นมากมายหลายซับหลายซ้อน คนสำคัญ ๆ ถูกฆ่าตายลงหลายคนทั้งสองฝ่าย ยังซ้ำพวกจามก็จะวุ่นขึ้นอีกด้วย พระยายมราชเห็นเหลือกำลังจะทำการต่อไป จึงพาเชื้อวงศ์เจานายที่ยังเหลืออยู่เข้ามากรุงเทพฯ คือนองหญิงของสมเดจพระนารายณราชา ๒ องค์ ธิดา ๓ องค์ กับนักองค์เองบุตรชนมายุ ๑๐ ปี ทั้งพวกเขมรเข้ารีตอีก ๕๐๐ เศษ นักองค์เองนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงชุบเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม จัดวังให้อยู่กับอาทั้งสอง ให้พระยากลาโหม (*ปก*) ซึ่งเคยเป็นออกญาวังและอภิบาลบำรุงเจ้านายทั้งนี้มาตลอดจนในคราวนี้ก็ได้ควบคุมเข้ามาด้วยนั้น เป็นผู้ดูแลต่อไป ธิดาทั้งสามนั้น นักองค์เมนถึงแก่กรรม นักองค์อีและนักองค์เภา สมเดจพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ ขอพระราชทานไปทรงชุบเลี้ยงเป็นพระสนม เขมรเข้ารีตนั้นโปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่เหนือวัดสมอราย (*วัดราชาธิวาสบัดนี้*) แล้วทรงตั้งพระยายมราชแบนเป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร (*ลางแห่งเรียกอภัยธิเบศร*)

ฝ่ายทางประเทศกัมพูชา พวกแขกจามกับพระยาพระเขมรต่างชิงกันเป็นใหญ่ รบพุ่งอ่อนกำลังลงด้วยกัน ในที่สุดพวกแขกจามแพ้ พวกเขมรจึงมีศุภอักษรเข้ามาขอรับพระราชทานนักองค์เองกลับไปครองบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ โปรดให้มีตราตอบไปว่า นักองค์เองยังเยาว์นัก จะรักษาตนไม่ได้ เกรงจะมีอันตรายขึ้น เชื้อวงศ์พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีมีอยู่องค์เดียวเท่านี้ ดุจแก้วหาค่ามิได้ เมื่อเติบใหญ่สมควรแล้วจึงจะโปรดให้ออกไปทรงราชย์ จึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศรแบนออกไปว่าราชการไปพลางก่อน ใน พ.ศ. ๒๓๒๗

---

(๑) แบนหรือแป้น ต้นสกุลอภัยวงศ์

ถึง พ.ศ. ๒๓๓๗ ทรงพระกรุณาโปรดให้นักองค์เองอุปสมบทเป็นการใหญ่ แล้วทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีศรีสุริโยพรรณ ฯ ออกไปครองประเทศกัมพูชา ให้พระยากลาโหม (ปก) พี่เลี้ยงเป็นสมเด็จพ้าทะละหะมีอำนาจสั่งราชการได้สิทธิขาด เป็นผู้ทนบำรุงสมเด็จพระนารายณ์ต่อไป ส่วนเจ้าพระยาอภัยภูเบศรแบนนั้น ได้ดูแลประเทศกัมพูชาเรียบร้อยมาเป็นเวลากว่า ๑๐ ปีมีความชอบ แต่เป็นพวกพ้องของพระรามราชา เกรงจะไม่สนิทกับสมเด็จพระนารายณ์และพ้าทะละหะ จึงทรงขอเขตแว่นแคว้นพัดบองและเสียมราบกับเมืองชัน ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศรปกครองให้มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระนารายณ์และพ้าทะละหะก็ยอมถวาย แคว้นนจึงตกอยู่กับไทยต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๕

พ.ศ. ๒๓๔๐ สมเด็จพระนารายณ์ถึงพิราลัย มีบุตร ๕ องค์ ๆ ใหญ่ชื่อ นักองค์จันทร์ อายุ ๖ ปี บตรนอกนนคือนักองค์พิมพ์ สงวน อิม ด้วง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สมเด็จพ้าทะละหะ (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการทนุบำรุงบุตรทั้ง ๕ ของสมเด็จพระนารายณ์ต่อไป ถึง พ.ศ. ๒๓๔๙ สมเด็จพ้าทะละหะปกพานักองค์จันทร์กับนักองค์สงวนเข้ามาเผ้า กราบบังคมทูลว่าตนชราทุพพลภาพและนักองค์จันทร์ก็มีชนมายุสมควรจะครองบ้านเมืองได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ จึงทรงตั้งนักองค์จันทร์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชาครองประเทศกัมพูชา สมเด็จพ้าทะละหะเข้ามาถึงอสัญกรรมในกรุงเทพ ฯ ในคราวนั้น

ต่อมาสมเด็จพระอุทัยราชาแสดงอาการห่างเหินกระด้างกระเดื่องกับทางกรุงเทพ ฯ ยิ่งขึ้นทุกที เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคตก็ไม่เข้ามาช่วยงานพระบรมศพและงานราชาภิเษกรัชกาลใหม่ ตามที่ประเทศราชที่ใกล้ชิดควรจะทำ ทั้งนปรากฏว่าเพราะมีเหตุไม่พอใจต่าง ๆ เช่น ๑. ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ ได้เข้ามาเผ้า เมื่อจะกราบถวายบังคมลา

กลับไปในต้น พ.ศ. ๒๓๕๒ ก่อนสวรรคต ๒ เดือนนั้น ได้เข้าไปเฝ้าตามลำพังเมื่อเสด็จออกที่พระบัญชรในเวลาเช้า หาได้รอให้เสนาบดีเบิกเข้าเฝ้าในท้องพระโรงตามทำเนียมไม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทรงบริภาษติเตียน ได้รับความอัปยศ ๒. เมื่อกลับไปแล้วเกิดเรื่องกรีวพระยาเดโช (เม็ง) สั่งให้จับตัวพยาเดโช ฯ หนีเข้ามาในเขตไทย จึงมีศุภอักษรเข้ามาขอ ไม่พระราชทานแต่ข้อสำคัญนั้น คงเป็นเพราะสมเด็จพระอุทัยราชาเป็นเจ้านายเขมรฝ่ายที่เคยสนิทกับญวน ทั้งเคยโดนมาในประเทศกัมพูชา แวดล้อมไปด้วยพวกที่ไม่ชอบไทยโดยมาก ญวนซึ่งเคยเป็นทพงและกลัวเกรงก็กลับตั้งตัวได้อีกแล้ว นอกจากนี้คงจะข้องใจอยากได้เขตพัตบองและเสียมราบคืนไป ปรากฏว่าต่อมาได้ยกกองทัพเข้ามาในเขตนี้ แต่พวกเจ้าเมืองกรมการต่อสู้จนแตกฉานถอยไป (*ใน พ.ศ. ๒๓๕๔*)

อนุชาของสมเด็จพระอุทัยราชานั้น นักองค์พิมพ์ถึงพิราลัยในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสถาปนานักองค์สงวนเป็นพระมหาอุปโยราช และนักองค์อิมเป็นพระมหาอุปราชเมื่อเข้ามาเฝ้าแทนสมเด็จพระอุทัยราชาในตอนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ขณะนั้นได้ทราบข่าวว่าพม่าจะยกทัพมา จึงโปรดให้มีศุภอักษรฝากไปยังสมเด็จพระอุทัยราชาขอให้เกณฑ์กองทัพเข้ามาช่วยป้องกันพระนคร สมเด็จพระอุทัยราชานิ่งเฉยเสีย พระมหาอุปโยราชกับขุนนางผู้ใหญ่สามคนคิดอ่านจัดการเกณฑ์ผู้คนตามลำพัง สมเด็จพระอุทัยราชาทราบก็ให้ฆ่าขุนนางผู้ใหญ่เสียสองคน อีกคนหนึ่งรู้ตัวเสียก่อน หนีเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ สมเด็จพระอุทัยราชาก็ร้องทุกข์ขอความคุ้มครองช่วยเหลือไปยังองต์กุนผู้สำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อน

ในปลาย พ.ศ. ๒๓๕๔ พระมหาอุปโยราช (*นักองค์สงวน*) พาพรรคพวกมาอยู่เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จพระอุทัยราชาให้มาเกลี้ยกล่อมคืนดีถึงสองครั้งก็ไม่ยอมกลับ ข้าหลวงไทยที่พัตบองและพระยาอภัยภูเบศรผู้สำเร็จ

ราชการคนใหม่[๑] บอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ,ทรงพระราชดำริว่า พี่น้องวิวาทกันใหญ่โตถึงฆ่าขุนนางผู้ใหญ่แล้ว จะมีแต่ศุภอักษรไปไกล่เกลี่ยคงไม่สำเร็จ จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (*น้อย*) คุมกองทัพออกไปสมทบทัพที่ไปอยู่พัตบองแต่ก่อนนั้นเชิญศุภอักษรออกไปไกล่เกลี่ย กองทัพไปถึงเมืองโพธิสัตว์ใน พ.ศ. ๒๓๕๕ เจ้าพระยายมราชแต่งให้ข้าหลวงเชิญศุภอักษรไปถวายสมเด็จพระอุทัยราชาฯ ก็ขับไล่กลับมา ไม่ยอมรับ เจ้าพระยายมราชจึงพาพระมหาอุปโยราชยกกองทัพลงไป กองทัพเขมรตามทางหลบหนีมิได้สู้รบ สมเด็จพระอุทัยราชาก็อพยพครอบครัวหนีจากบันทายเพชรไปอยู่ที่พนมเพ็ญ กองทัพไทยยกไปถึงบันทายเพชร นักองค์อิมพระมหาอุปราชกับนักองค์ด้วงผู้น้องก็หนีจากสมเด็จพระอุทัยราชามาอยู่ด้วยกับกองทัพไทย สมเด็จพระอุทัยราชาเลยหนีไปไซ่ง่อน เจ้าพระยายมราชมีศุภอักษรไปชี้แจงว่า ที่ยกกองทัพมานี้มิได้มาทำร้าย หากจะมาไกล่เกลี่ยให้พี่น้องคืนดีกัน มิให้เกิดแตกร้าวเป็นจลาจลในบ้านเมือง สมเด็จพระอุทัยราชากับองค์กุนเจ้าเมืองไซ่ง่อนก็เฉยเสีย เจ้าพระยายมราชรออยู่หลายเดือน เสบียงอาหารขัดสนเข้าทุกที ทั้งเกรงว่าถึงฤดูน้ำญวนยกทัพมารบจะลำบาก จึงปรึกษากับเจ้านายเขมรทั้งสามว่า เมื่อการเป็นเช่นนี้ จำต้องทำการที่เห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ไทย จึงให้ทั้งเมืองพนมเพ็ญ เมืองกะพงหลวงและเมืองบันทายเพชรเสีย อพยพผู้คนมาอยู่เมืองพัตบอง แล้วพานักองค์ทั้งสามเข้ามายังกรุงเทพฯ จึงโปรดให้มีพระราชสาส์นชี้แจงเรื่องราวไปยังพระเจ้ากรุงเวียตนามฯ ตอบเข้ามาว่า เหตุการณ์ทั้งนี้โทษของนักองค์สงวนใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่ถ้ารู้ตัวว่าผิดขอโทษพี่เสียก็จะเรียบร้อยกันไป ในพระราชสาส์นฝ่ายไทยมีความชัดอยู่ว่าให้พระเจ้ากรุงเวียตนามทรงพระดำริอย่าให้เสียประเพณีเมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อย พระเจ้ากรุงเวียตนามเห็นว่า ทางพระราชไมตรีทั้งสองพระนครจะยืนยาวไปก็เพราะทั้งสองฝ่ายตั้งอยู่ในธรรมสุจริต ฉะนั้นควรที่สองพระนครจะพร้อมใจกันจัดให้

---

(๑) เจ้าพระยาอภัยภูเบศร (แบน) ถึงอสัญกรรม พ.ศ. ๒๓๕๒

สมเด็จพระอุทัยราชากลับคืนทรงราชย์ตามเดิม ฝ่ายไทยไม่อยากจะวิวาทกับญวนในเวลานั้น จึงโปรดให้แต่งทูตเชิญพระราชสาส์นไปกรุงเว้ยตนาม พระเจ้ากรุงเว้ยตนามตรัสว่าจะให้สมเด็จพระอุทัยราชาไปขึ้นกรุงเทพ ฯ ดั่งแต่ก่อน ที่ทำผิดนั้นขอพระราชทานอภัยโทษเสียเถิด แล้วให้องต๋ากุนพร้อมกับคณะทูตไทยพาสมเด็จพระอุทัยราชามาส่ง ณ เมืองบันทายเพชร สมเด็จพระอุทัยราชาขอตั้งอยู่ที่พนมเพ็ญ(๑) แต่นั้นมาสมเด็จพระอุทัยราชาก็ขาดจากไทย นอกจากส่งเครื่องบรรณาการมาถวายอย่างแต่ก่อนทุกปี การบังคับบัญชาใด ๆ ก็ทำตามทางฝ่ายญวน ญวนตั้งข้าหลวงมากำกับราชการอยู่ด้วย

ถึงรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๗๖ ทางญวนเกิดกบฏวุ่นวายกันขึ้นในไซ่ง่อน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสดีที่จะเอาเมืองเขมรคืน ทั้งจะทำให้ญวนรู้สำนึกตนด้วย จึงโปรดให้ยกกองทัพทั้งบกเรือเข้าไปขับไล่ญวนในประเทศกัมพูชา แล้วเลยไปตีให้ถึงไซ่งอนด้วย แต่การมิได้เป็นไปดั่งพระราชประสงค์ เพราะกองทัพเรือทำการอ่อนแอ (*ดูบทที่ ๓ หน้า ๔๙*) แต่นั้นมาญวนก็ตั้งข้าหลวงและส่งทหารขึ้นมาตั้งอยู่ที่พนมเพ็ญและหัวเมืองเขมรที่ใกล้เคียงโดยอ้างว่าจะบ้องกันมิให้ไทยไปย่ำยี เขมรก็อยู่ในอำนาจของญวนยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จนมีข่าวว่าเกิดระอาใจกันทั่วไป แม้จนกระทั่งสมเด็จพระอุทัยราชาเองก็ได้เคยทาบทามเข้ามาว่าจะขอกลับมาขึ้นไทยดั่งเดิม

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๗๗ สมเด็จพระอุทัยราชาถึงพิราลัย ไม่มีบุตรมีแต่ธิดา ญวนยกธิดาองค์หนึ่งขึ้นครองเมือง แล้วตั้งขุนนางผู้ใหญ่ตำแหน่งองเตียนกุนมาเป็นแม่ทัพประจำอยู่ ทั้งเป็นผู้สำเร็จราชการด้วย ในปีนั้นพระยาอภัยภูเบศรผู้ว่าราชการเมืองพัตบอง (*คนที่ ๔*) ถึงอสัญกรรม จึงโปรดให้นักองค์อิมออกไปเป็นผู้ว่าราชการแทนต่อไป และให้นักองค์ด้วงออกไปครองเมือง

---

(๑) ทั้งนี้เพราะพนมเพ็ญเป็นเมืองมีทางน้ำไปมากับญวนสะดวกกว่าบันทายเพชรซึ่งเป็นที่ดอน ไทยอาจยกไปทางบกได้สะดวกกว่า

มงคลบุรีด้วย ทั้งนี้เพราะทรงพระราชดำริว่าจนักองค์ทั้งสองเป็นเจ้านายเขมร จะได้เป็นที่นิยมยินดีแก่ไพร่ฟ้าประชาชน ต่อมานักองค์อิมกับขุนนางเขมร จัดการให้คุมตัวนักองค์ด้วงเข้ามาส่งยังกรุงเทพฯ อ้างว่านักองค์ด้วงเกลียกล่อมผู้คนจะทำร้ายนักองค์อิม และจะไปเข้ากับพวกญวนทางพนมเพ็ญ นักองค์ด้วงเองให้การว่า ขุนนางเขมรมีหนังสือลับมาถึงนักองค์ด้วงว่า เขมรไม่มีเจ้านายระส่ำระสายอยู่ ญวนมีหนังสือลับมาถึงนักองค์อิมให้หนีไป จะยกให้เป็นใหญ่ แต่พวกขุนนางเขมรไม่ชอบใจนักองค์อิม ขอให้นักองค์ด้วงหนีไป จะช่วยกันกำจัดพวกญวนให้จงได้ นักองค์ด้วงจึงได้คิดการที่จะหนีไป จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้คุมนักองค์ด้วงไว้ในกรุง

พ.ศ. ๒๓๘๒ นักองค์อิมกวาดต้อนครอบครัวเขมรประมาณ ๖,๐๐๐ คนเศษ ลงไปพนมเพ็ญด้วยหมายว่าญวนจะชุบเลี้ยงให้เป็นใหญ่ แต่ญวนกลับส่งนักองค์อิมไปไว้เมืองญวน กับเจ้านายผู้หญิงและขุนนางผู้ใหญ่ทั้งที่อยู่พนมเพ็ญและที่ไปจากพัตบองกับนักองค์อิม แล้วจัดการปกครองประเทศกัมพูชาอย่างหัวเมืองของญวน ให้รื้อวัดและสึกพระสึกเณรหลายรูป พวกเขมรก็พากันเป็นกบฏขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๘๓ แล้วบอกมายังเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ซึ่งโปรดให้ออกไปจัดราชการที่พัตบองตั้งแต่นักองค์อิมหนีไป บอกว่าจะขอพึ่งไทยดังแต่ก่อน ขอกำลังมาช่วย และขอนักองค์ด้วงออกไปครองบ้านเมือง เจ้าพระยาบดินทรเดชาสนับสนุนคำขอของพวกเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯจึงโปรดให้นักองค์ด้วงออกไปเข้ากองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชายกออกไปรบญวนจนถึงเมืองอุดงดีชัย พวกเขมรมาเข้ากับนักองค์ด้วงมากแต่ก็ไม่สามารถตีเอาพนมเพ็ญได้ เพราะญวนมีกำลังทางเรือแข็งแรง แต่พวกกองทัพญวนที่ไปตั้งอยู่ตามทัดอนถูกล้อมจนอดอยากหนีไปได้ก็มี ที่ยอมอ่อนน้อมต่อไทยก็หลายแห่ง พอพระเจ้ามินหม่างสิ้นพระชนม์ พระเจ้าเถียวตรีขึ้นทรงราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๔) ญวนเปลี่ยนวิธีใหม่ เลิกการที่จะแปลงเขมรให้เป็นญวน ส่งนักองค์อิมมาครองเขมรในบังคับของญวน เช่นเดียวกับนักองค์

ด้วงครองเขมรในบ้องกันของไทย แต่นักองค์อิมมาอยู่พนมเพ็ญได้ไม่ช้าก็เกิดอหิวาตกโรคขึ้น ญวนจึงกวาดต้อนผู้คนทั้งเมืองไปอยู่ที่เมืองเจาดก หัวเมืองทางฝ่ายเหนือนนขึ้นมาทั้งหมดก็ตกอยู่ในอำนาจของนักองค์ด้วง

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า เราได้เปรียบอยู่มากแล้ว ถ้าตีเมืองเจาดกได้อีกเมืองหนึ่ง แล้วถมคลองขุดเสีย ก็จะกันญวนจากแดนเขมรได้ จึงโปรดให้ยกกองทัพใหญ่ไปอีกครั้งหนึ่ง ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่ทัพบก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เป็นแม่ทัพเรือ ให้ระดมตีเมืองเจาดกในปลาย พ.ศ. ๒๓๘๕ แต่การไม่สำเร็จดังพระราชประสงค์เพราะกองทัพเรือไปอ่อนแอเสียอีก แต่นั้นมาประเทศกัมพูชาก็แตกเป็นสองภาค ภาคใต้เป็นของนักองค์อิม ภาคเหนือเป็นของนักองค์ด้วง ไม่สามารถจะปราบปรามกันได้

ถึง พ.ศ. ๒๓๘๙ ทางกองทัพญวนให้มีหนังสือมาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาชวนหย่าทัพและให้ทูตมาเจรจาความกับนักองค์ด้วง ว่าถ้ายอมอ่อนน้อมถวายบรรณาการต่อญวนเหมือนเจ้ากรุงกัมพูชาชิบดีแต่ก่อนก็จะส่งราชวงศ์เขมรคืนให้และจะเลิกทัพกลับไป นักองค์ด้วงปรึกษาเจ้าพระยาบดินทรเดชาแล้วตอบไปว่าถ้าญวนยอมให้ปกครองบ้านเมืองเหมือนครั้งสมเด็จพระนารายณ์ราชบิดาก็จะยอมถวายบรรณาการ ญวนก็ส่งนักมารดากับครอบครัวของนักองค์ด้วงคืนมาให้ เจ้าพระยาบดินทรเดชาเห็นว่า รบพุ่งกันมานาน บ้านเมืองก็ทรุดโทรมอ่อนกำลังลง ในขณะนี้เขมรทางเราไม่อุดมสมบูรณ์เหมือนทางญวน เพราะทางโน้นการคมนาคมสะดวกกว่า มีเรือบรรทุกอาหารและเครื่องใช้สอยมาขายซื้อกันมาก เขมรทางเราก็ไปซื้อได้ เป็นที่นิยมยินดีกันมาก พระยาพระเขมรทางฝ่ายเราก็รวนเรไป หาเข้มแข็งเหมือนแต่ก่อนไม่ ถ้าจะไม่ยอมเป็นไมตรีก็น่ากลัวว่าจะผันแปรเป็นอื่นไป และถ้าญวนรับปรองดอง จะยกกองทัพกลับไปทั้งหมด ก็เท่ากับคืนอำนาจให้แก่ไทย ข้อที่จะให้ทางเขมรส่งบรรณาการทุก

๓ ปี ก็เหมือนอย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ควรจะรับได้ จึงมีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่ทรงเชื่อว่าญวนจะยอมเช่นนี้จริง แต่ในที่สุดทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาอยู่ในท้องที่คงทราบเหตุการณ์ดีกว่าที่อยู่ในกรุงเทพฯ จึงโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บัญชาการไปตามที่เห็นสมควร ญวนก็ส่งราชวงศ์เขมร(๑) ที่ยังเหลืออยู่มาให้ แล้วเลิกทัพกลับไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงโปรดให้จัดการอภิเษกนักองค์ด้วงเป็นสมเด็จพระหิรัญรามาธิบดีศรีสุริโยพรรณฯ สมเด็จพระหิรัญฯ จัดเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายในกรุงเทพฯ ตามธำเนียมทุกปี ส่วนทางญวนนั้นส่งสามปีครั้งหนึ่ง ในตอนนี้เขมรมาสนิทกับทางไทยอีกกิจการอันใดที่สำคัญก็ปรึกษาหารือกับไทย ถึงกระนั้นญวนก็ได้ตั้งให้สมเด็จพระหิรัญฯ มียศอย่างญวน และส่งตราเป็นทำนองตราประจำตำแหน่งมาถวายด้วย(๒)

กองทัพไทยเลิกกลับมาใน พ.ศ. ๒๓๙๑ สมเด็จพระหิรัญฯ ส่งนักองค์ราชาวดี ราชบุตรเข้ามาทำราชการในกรุงเทพฯ ต่อมายังส่งนักองค์ศรีสวัสดิและวัตถาราชบุตรรองลงมาเข้ามาอีก นักองค์ราชาวดีและศรีสวัสดิได้ทรงผนวชที่วัดบวรนิเวศน์และต่อมาได้กลับไปทรงราชย์เป็นสมเด็จพระนโรดมและสมเด็จพระศรีสวัสดิ การบ้านเมืองเขมรตอนนี้ปรากฏว่าเป็นระยะเวลาที่สมบูรณ์พูลสุขมากเพราะเป็นเวลาสงบจากสงครามภายนอกภายในจริงๆ ซึ่งไม่ได้เป็นเช่นนี้มานานนักแล้ว พืชพันธุ์ธัญญาหารก็อุดมสมบูรณ์จนถึงกล่าวอวดอ้างไว้ในพงศาวดาร แต่พอถึง พ.ศ. ๒๔๐๖ ก็เข้าอยู่ในคุ้มครองของฝรั่งเศสในรัชกาลของสมเด็จพระนโรดม

ผู้ที่มีส่วนสำคัญมากในราชการไทยเกี่ยวกับประเทศกัมพูชาในรัชกาลที่ ๓ คือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ท่านได้ออกไปกราดกรำทำการอยู่รวมเวลา

---

(๑) นักองค์อิ่มถึงพิราลัยไปตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๖

(๒) ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสเข้าปกครองเขมร จึงอ้างกับไทยว่าเข้ามาแทนญวนเพราะเขมรเคยขึ้นอยู่ทั้งสองฝ่าย

กว่า ๑๕ ปี เข้ามากรุงเทพฯ บ้างก็ชั่วแต่ระยะเด็กน้อย ได้เป็นหัวหน้าทั้งในการปราบปรามข้าศึก ทั้งในการทนุบำรุงบ้านเมือง ด้วยเหตุฉะนั้นจึงได้รับความยกย่องมาก เมื่อท่านถึงอสัญกรรมลงในคราวเกิดอหิวาตกโรคครั้งใหญ่ (*พ.ศ. ๒๓๙๒*) ความทราบไปถึงประเทศกัมพูชา สมเด็จพระหริรักษ์ฯ ก็โปรดให้สร้างศาลตั้งรูปปั้นของท่านไว้ที่เมืองอุดงค์ไชย ถึงปีก็ทำบุญประทาน คนทั้งหลายเรียกศาลนี้ว่า “ศาลองค์บดินทร” ท่านผู้นี้เกิดใน พ.ศ. ๒๓๒๐ เริ่มมีชื่อเสียงในตอนปราบเจ้าอนุเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๙–๒๓๗๐ ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อทรงตั้งนามสกุล จึงพระราชทานนาม **สิงหเสนี** แก่เชื้อสายของท่าน เป็นการยกย่องท่านโดยเฉพาะ แม้ว่าต้นสกุลนี้จะปรากฏชื่อเสียงเป็นถึงเจ้าพระยาตำแหน่งสมุหพระกลาโหมมาแต่สมัยรัชกาลที่หนึ่งแล้ว

ตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๑ นั้น หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจัมปาศักดิ์ เป็นประเทศราชขึ้นอยู่กับไทย โดยที่ในสมัยธนบุรี พ.ศ. ๒๓๑๙ เจ้าพระยาจักรี (*พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก*) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (*สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ*) ไปตีได้นครจัมปาศักดิ์ และใน พ.ศ. ๒๓๒๒ ตีได้เวียงจันทน์ พระเจ้าบุญสารเจ้านครเวียงจันทน์หนีไป จึงทรงตั้งพระยาสุโภให้อยู่รั้งเมืองแล้วกวาดต้อนพลเมืองพระราชวงศานุวงศ์มีเจ้านันทเสนราชบุตรเป็นต้นมายังกรุงธนบุรี พร้อมทั้งเชิญพระแก้วมรกตกับพระบางมาด้วย ต่อมาพระเจ้าบุญสารกลับมาจับพระยาสุโภฆ่าเสีย แล้วเข้าตั้งอยู่ในเวียงจันทน์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งเจ้านันทเสน (*พ.ศ. ๒๓๒๔*) ให้กลับไปเป็นเจ้านครเวียงจันทน์ ส่วนหลวงพระบางนั้น เมื่อกองทัพไทยไปตีเวียงจันทน์ได้ขอให้มาช่วยรบ ครั้นเสร็จสงครามแล้วก็เลยเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไป

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทรงดำเนินรัฐประศาสโนบายทนุบำรุงหัวเมืองแถบนี้มาก ตลอดไปจนพวกเมืองเขมรซึ่งอยู่ติดต่อกับแควันจัมปาศักดิ์ โปรดให้เกลี้ยกล่อมพวกท้าวพระยาในพื้นเมืองให้ไปตั้งภูมิลำเนาตามที่ซึ่งสมควรจะบำรุง เมื่อเจริญรุ่งเรืองขึ้นก็ทรงตั้งหัวหน้าเป็นพระหรือพระยาที่เจ้าเมือง ตั้งญาติวงศ์ที่ช่วยบำรุงท้องที่เป็นอุปราชราชวงศ์และราชบุตรตามทำเนียบยศซึ่งนิยมกันในบ้านเมืองแถบนั้น (*ตลอดจนทางภาคพายัพแต่ก่อนมา*) ถ้าเกิดเหตุวิวาทหรือเบียดเบียนกันก็ทรงส่งกำลังไประงับและจัดการแก้ไขให้เรียบร้อย จึงมีเมืองใหญ่น้อยเกิดขึ้นหลายเมือง ผู้คนที่อพยพหนีไปเมื่อครั้งสงครามคราวก่อน ๆ ก็กลับคืนมามาก นานมาก็ขยายกันออกไปตั้งในท้อน ๆ ต่อไปอีก โดยเหตุไม่พอใจจะอยู่ด้วยกันบ้าง อื่น ๆ บ้าง จึงเกิดเมืองใหม่ ๆ ขึ้นเรื่อยมา

ในรัชกาลที่ ๑ นี้ พ.ศ. ๒๓๓๕ เจ้านันทเสนพ้องเข้ามาว่า หลวงพระบางไปคบกับพม่า โปรดให้เจ้านันทเสนยกทัพไปตีหลวงพระบาง จับเจ้าอนุรุธผู้ครองนครและราชวงศานุวงศ์ส่งมากักไว้ที่กรุงเทพฯ ๓ ปี จึงโปรดให้กลับไปครองเมืองดังเก่า(๑) ให้เวียงจันทน์ส่งครอบครัวเมืองหลวงพระบางซึ่งกวาดมาไว้นั้นคืนไปด้วย แต่นั้นมาหลวงพระบางกับกรุงเทพฯ มิได้มีเรื่องขุ่นข้องหมองใจกันอีก เจ้านายทั้งสองฝ่ายก็สนิทสนมกันดี

ส่วนเวียงจันทน์นั้น เจ้านันทเสนปกครองบ้านเมืองมาไม่เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ โปรดให้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ใน พ.ศ.๒๓๓๗ ทรงตั้งเจ้าอินทวงศ์ผู้น้องไปครองนครเวียงจันทน์แทนได้ ๑๐ ปี ถึงแก่พิราลัย โปรดให้เจ้าอนุวงศ์น้องรองลงมาและเป็นอุปราชอยู่แล้วนั้นครองเวียงจันทน์ต่อมา เจ้าอนุเป็นผู้มีความสามารถมาก เคยได้คุมกองทัพไปช่วยรบพม่าที่เชียงใหม่และเชียงแสนมีชำเหน็จความชอบ ทั้งเอาใจใส่ทนุบำรุงบ้านเมืองแข็งแรง

---

(๑) พงศาวดารหลวงพระบางว่าจีนขอให้ส่งกลับคืน โดยทางหลวงพระบางขอร้องให้ช่วยว่ากล่าว หลวงพระบางเดิมส่งบรรณาการถวายพระเจ้ากรุงจีนทุก ๕ ปี ภายหลังขอเลื่อนเป็น ๑๐ ปี เพราะการไปมาลำบาก กินเวลาถึง ๓ ปี

ในรัชกาลที่ ๒ ได้เข้ามาเฝ้าบ่อย ๆ เป็นที่ชอบพระราชอัธยาศัยในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ และพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นอันมาก และเพราะผ่านไปมาบ่อย ๆ จึงรู้จักคุ้นทางไปมาระหว่างเวียงจันทน์กับกรุงเทพ ฯ ดี มีวิสาสะสนิทสนมกับเจ้าบ้านผ่านเมืองแถบนั้นจนสามารถว่ากล่าวได้เข้ามาจนในที่ใกล้นครราชสีมา ถึงที่เช่นเมืองศรีมุม คืออำเภอจตุรัสบัดน

ถึง พ.ศ. ๒๓๖๒ ภิกษุอัชชรูปหนึ่งชื่อสาตั้งตัวเป็นผู้วิเศษที่ตำบลเขาเกียดโง้ง แขวงนครจัมปาศักดิ์ อ้างตนว่ามีฤทธานุภาพต่าง ๆ เช่นเอาแว่นส่องกับแดดให้ติดเป็นไฟลุกขึ้นได้ ประชาชนแถบนั้นเชื่อถือเข้าเป็นพรรคพวกเป็นอันมาก พากันยกมายังนครจัมปาศักดิ์ เจ้านครจัมปาศักดิ์(๑) หลบหนีเข้าป่า พวกเหล่าร้ายเที่ยวเก็บทรัพย์สิ่งของแล้วเผาบ้านเมืองเสียมาก เจ้าพระยานครราชสีมาปราบพวกเหล่าร้ายแพ้ไป แต่ไม่ได้ตัวอ้ายสา กองทัพกรุงซึ่งโปรดให้ยกไปช่วยก็ไม่สามารถจะหาตัวอ้ายสาได้ โปรดให้เจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ช่วยจัดการตามตัวอ้ายสา เจ้าราชบุตรโย้บุตรเจ้าอนุตามตัวมาได้ครั้งนั้นทางราชการลงความเห็นกันว่าเจ้านายฝ่ายจัมปาศักดิ์ไม่มีที่เหมาะจะครองบ้านเมืองได้ จึงทรงตั้งเจ้าโย้เป็นเจ้านครจัมปาศักดิ์ โดยอนุโลมตามความประสงค์ของเจ้าอนุ ซึ่งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงสนับสนุน ข้อนี้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีได้ทรงปรารภอยู่แต่ครั้งนั้นว่าไม่เป็นการสมควร เพราะทรงเกรงว่าเวียงจันทน์จะมีอำนาจมากเกินไป ควรจะให้จัมปาศักดิ์อยู่ในความดูแลของนครราชสีมา ซึ่งพระดำริต่อมาก็ปรากฏว่าเป็นการถูกต้อง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ เสด็จสวรรคต เจ้าอนุมาถวายพระเพลิงพระบรมศพใน พ.ศ. ๒๓๖๘ เกิดเรื่องขุ่นข้องหมองใจหลายอย่าง เช่นขอพระราชทานครอบครัวชาวเวียงจันทน์ส่วนหนึ่งที่ถูกกวาดต้อนมาแต่สมัย

---

(๑) ชื่อหมาน้อย เป็นนัดดาเจ้าสร้อยศรีสมุทร กษัตริย์เชื้อสายราชวงศ์เวียงจันทน์ ซึ่งได้มาตั้งวงศ์ครองนครจัมปาศักดิ์ขึ้นในราว พ.ศ. ๒๒๕๖

กรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ไม่พระราชทาน เป็นต้น ในขณะนั้น ประจวบกับอังกฤษให้เฮนรี เบอรนีเป็นทูตเข้ามาเจรจาขอทำสัญญาทางพระราชไมตรี ฝ่ายไทยไม่อยากทำ ต้องโต้ตอบกันอยู่นาน ปรากฏในจดหมายเหตุของเฮนรี เบอรนีว่ามีเจ้าลาวไปหา สันนิษฐานกันว่าคงจะเป็นเจ้าอนุไปสืบความ อนึ่งญวนก็ขยายอำนาจเข้ามาในประเทศกัมพูชาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ ไทยเอาใจดีต่อญวน เพราะยังเกรงจะเกิดสงครามทางพม่าอยู่ จนญวนได้เป็นใหญ่ในเขมรแล้วขยายอำนาจต่อไปทางลาว เจ้าอนุก็ไปผักใผ่กับญวนโดยหวังเอาเป็นที่พึ่งในการต่อสู้กับไทย พอถึง พ.ศ.๒๓๖๙ มีข่าวลือไปถึงเวียงจันทน์ว่าอังกฤษยกทัพเรือมาตีไทย เจ้าอนุก็ออกหน้าทำการร้ายต่อไทย วางแผนการจะจู่โจมเข้ามาตีกรุงเทพ ฯ เกณฑ์ทรัพย์และผู้คนไปบ้านเมือง แล้วสั่งให้เจ้านครจัมปาศักดิ์ยกกองทัพเข้ามายึดหัวเมืองทางตะวันออก(*แถบอุบล*)ทางหนึ่ง ให้เจ้าอุปราชติสสะผู้เป็นน้องยกมายึดหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือ (*แถบร้อยเอ็ด*) ทางหนึ่ง กวาดต้อนผู้คนในเขตเหล่านี้ไปเวียงจันทน์ ให้เจ้าราชวงศ์ชื่อเง่าซึ่งเป็นบุตรคนหนึ่งเป็นแม่ทัพหน้ายกลงมาก่อน แล้วเจ้าอนุกับเจ้าโป๊บุตรคนใหญ่ซึ่งเป็นที่เจ้าสุทธิสารเป็นกองหลวงยกตามลงมา

เจ้าราชวงศ์มาถึงนครราชสีมา เผอิญเจ้าพระยานครราชสีมากับพระยาปลัดไม่อยู่ ไปจัดราชการทางเมืองชุขันธ์ ซึ่งเจ้าเมืองเกิดรบกันขึ้นกับน้องชาย ผู้คนติดตามไปด้วยมาก เหลือแต่พระยาพรหมยกกระบัตรกับข้าราชการผู้น้อยไม่กี่คน เจ้าราชวงศ์ดูว่าทางกรุงเทพ ฯ ให้ยกทัพมาช่วยรบอังกฤษ ขอเบิกเสบียงอาหาร พระยาพรหมก็จ่ายให้ เจ้าราชวงศ์ยกเลยลงมาถึงสระบุรี ที่เมืองนี้มีชาวเวียงจันทน์เดิม ซึ่งกวาดต้อนมาแต่สมัยธนบุรีอยู่มาก เจ้าราชวงศ์จึงจัดการกวาดต้อนไปได้สะดวก พระยาชัยวิชิตผู้รักษาพระนครศรีอยุธยาได้ทราบข่าวก็บอกลงมากราบทูลยังกรุงเทพ ฯ โปรดให้จัดการป้องกันพระนคร ให้ตั้งค่ายรายไปตั้งแต่ทุ่งหัวลำโพงถึงทุ่งบางกระบือตลอดไปจน

จดแม่น้ำ แลเกณฑ์กองทัพให้กรมพระราชวังบวรฯ ริบเสด็จไปทางสระบุรี ก่อน เจ้าราชวงศ์ได้ทราบข่าวก็ถอยกลับไปนครราชสีมา

ขณะนั้นเจ้าอนุกับเจ้าสุทธิสารมาถึงนครราชสีมาแล้ว สั่งให้กวาดต้อนครอบครัวนครราชสีมาส่งไปเวียงจันทน์ •แต่ให้แยกเป็นกอง ๆ เพื่อมิให้มีกำลังมาก ครั้งนั้นคุณหญิงโม้ภรรยาพระยาปลัดนครราชสีมาถูกกวาดต้อนไปด้วย คุณหญิงโม้คิดกลอุบายวิงวอนผ่อนผันให้ควบคุมไปช้า ๆ รอพวกครัวอื่น ๆ ให้ไปทันกันทุ่งสำริด พระยาปลัดสามีคุณหญิงโม้ก็ตามมาทัน ณ ที่นั้น พอเห็นว่ามีกำลังมากกว่าพวกที่คุม ก็ช่วยกันทั้งหญิงชายเข้าแย่งศัสตราวุธของข้าศึกต่อสู้ฆ่าฟันพวกที่ควบคุมล้มตายแตกพ่ายไป แล้วช่วยกันตั้งค่ายมั่นอยู่ที่ทุ่งสำริด พวกที่เที่ยวซุกซ่อนพลัดพรายอยู่ได้ทราบข่าวก็พากันมาเข้าด้วยอีกเป็นอันมาก ครั้นเจ้าอนุให้ยกกำลังมาปราบ พระยาปลัดกับคุณหญิงโม้และพวกครัวทั้งหญิงชายก็ช่วยกันตีแตกกลับไป พอได้ข่าวว่าทัพกรุงยกขึ้นไป เจ้าอนุก็ให้เผาเมืองนครราชสีมาแล้วยกถอยไปทางหนองบัวลำภู ให้เจ้าราชวงศ์ยกไปยึดเมืองหล่ม และให้เจ้าสุทธิสารไปยึดเมืองภูเขียวตั้งรักษาด่านทางทั้งปวงไว้

ในการปราบพวกก่อการร้ายนอกจากกองทัพกรมพระราชวังบวรฯ ยังได้โปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายก ยกไปทางเมืองหล่มเพื่อช่วยตีเวียงจันทน์ และให้พระยาราชสุภาวดี (สิงห์)[๑] ยกไปตีทางด้านจัมปาศักดิ์ ครั้งนั้นได้มีท้องตราเกณฑ์ทัพ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง น่าน แพร่ และหลวงพระบางมาช่วยด้วย แต่มาถึงเมื่อกองทัพกรุงเข้าเวียงจันทน์ได้แล้ว

กองทัพพระยาราชสุภาวดีตีข้าศึกแตกไปตั้งแต่เมืองพิมาย เมืองยะโสธร แล้วยกตามไปเมืองอุบลซึ่งพวกเมืองจัมปาศักดิ์ถอยมาตั้งรับอยู่ พวกชาวเมืองอุบลก็กำเริบขึ้น ฆ่าฟันพวกเจ้าราชบุตรโย้เจ้าเมืองจัมปาศักดิ์เป็นอลหม่าน

---

(๑) ต่อมาเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา

เจ้าราชบุตรพาพรรคพวกหนีไปจัมปาศักดิ์ ครั้วต่าง ๆ ที่เจ้าราชบุตรกวาดต้อนมาไว้ในเมืองจัมปาศักดิ์ก็กำเริบขึ้น เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนไหม้เสียมาก เจ้าราชบุตรเข้าเมืองไม่ได้ หนีข้ามฟากไปฝั่งตะวันออก ในที่สุดก็จับตัวมาได้ แล้วพระยาราชสุภาวดีก็รีบยกไปเวียงจันทน์ผ่านทางนครพนม เพื่อสมทบทัพหลวงที่เวียงจันทน์

ส่วนกองทัพหลวง กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกไปถึงหนองบัวลำภู ตีค่ายข้าศึกได้แล้ว ยกไปทางทุ่งส้มป่อย ข้าศึกยกมาล้อมกองหน้าอยู่ถึง ๗ วัน ได้ต่อสู้กันมาก ครั้นตีแตกไปแล้วก็ยกไปเข้าเวียงจันทน์ได้โดยง่าย เพราะเจ้าอนุเมื่อทราบว่าเสียด่านหนองบัวลำภูแล้วก็ไม่คิดต่อสู้ต่อไป รีบพาครอบครัวอพยพหนีไปแดนญวน เจ้าอุปราชติสสะนันปรากฏว่ามิได้เห็นด้วยในการก่อการร้ายครั้งนี้ ได้มาเฝ้ากรมพระราชวังบวร ฯ ที่เวียงจันทน์ โปรดให้ช่วยเกลี้ยกล่อมติดตามประชาชนพลเมืองที่หนีไปนั้นกลับคืนมา ส่วนผู้คนที่เจ้าอนุกวาดต้อนไปนั้นก็ส่งกลับภูมิลำเนาเดิม เมื่อจะเสด็จยกทัพหลวงกลับคืนพระนครได้โปรดให้พระยาราชสุภาวดีอยู่รื้อทำลายเมืองเวียงจันทน์เสียมิให้เจ้าอนุหรือพวกพ้องมาตั้งคิดการร้ายขึ้นได้อีกต่อไป ให้สืบหาพระบางซึ่งพระราชทานคืนไปแต่เจ้านันทเสนแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ และในคราวนี้พวกชาวเวียงจันทน์พาหลบหนีไปนั้นด้วย พระยาราชสุภาวดีทำการยังไม่ทันสำเร็จ เห็นไพร่พลอดอยากอิดโรย พอตามได้พระบางแล้วก็ขออนุญาตเลิกทัพกลับมากรุงเทพ ฯ พาเจ้าอุปราชมาด้วย เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ทรงพระราชดำริจะตั้งพระยาราชสุภาวดีเป็นที่สมุหนายกแทนเจ้าพระยาอภัยภูธรซึ่งไปป่วยถึงอสัญกรรมที่พานพร้าว ตรงกันข้ามกับเมืองเวียงจันทน์ ครั้นทรงทราบว่ารื้อทำลายเมืองเวียงจันทน์ยังไม่สำเร็จก็ทรงชัดเคือง จึงเป็นแต่โปรดให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่าที่สมุหนายก แล้วให้กลับคืนไปทำลายเมืองเวียงจันทน์อีก

เจ้าพระยาราชสุภาวดีกลับไปในต้น พ.ศ. ๒๓๗๑ แต่มิได้ยกไปเป็นกระบวนทัพ รี้พลส่วนมากก็เป็นคนเกณฑ์ไปจากนครราชสีมาและเมือง

ใกล้เคียง ด้วยกิจที่จะทำนั้นมีแต่จะรีบทำลายเมืองเท่านั้น พากันไปถึงหนองบัวลำภูแล้ว จึงให้พระยาอินทราธิบดีคุมรี้พลล่วงหน้าไปก่อน พระยาอินทราธิบดีพักอยู่ที่พานพร้าว ให้พระยาพิชัยสงครามคุมพล ๓๐๐ ข้ามไปรักษาเวียงจันท์ ไปได้ความว่าพระเจ้าแผ่นดินญวนจะให้ข้าหลวงนำเจ้าอนุกลับมา พระยาอินทราธิบดีก็แต่งคนให้รีบไปบอกเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่หนองบัวลำภู

ครั้นข้าหลวงญวนพาเจ้าอนุมาถึงเวียงจันท์ ก็พากันไปหาพระยาพิชัยสงครามพูดว่าพระเจ้ากรุงเวียตนามให้พาเจ้าอนุมาอ่อนน้อมสารภาพผิด ขอให้ได้ตั้งเมืองเวียงจันท์รับราชการต่อไป และทางโน้นก็จะมีพระราชสาส์นไปถวายที่กรุงเทพฯ ด้วย เจ้าอนุนั้นก็แสดงกิริยาอาการเป็นไมตรีดีเหมือนเดิม ฝ่ายไทยจึงตายใจไม่ระแวงว่าจะคิดร้าย พวกรี้พลพากันออกจากค่ายไปเที่ยวหาอาหารกินเสียก็มาก

ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีพอได้ทราบข่าวว่าญวนพาเจ้าอนุกลับมาก็รีบไปถึงพานพร้าวเวลาบ่าย ๓ โมง กำลังหาเรือยังไม่ทันจะข้ามฟากไป พอบ่าย ๔ โมง เจ้าอนุก็คุมสมัครพรรคพวกเข้ากลุ้มรุมฆ่าไทยเสียเป็นส่วนมาก ที่หนีได้จะข้ามฟากมา เจ้าอนุให้เก็บเรือซ่อนเสียหมด ต้องว่ายน้ำมา พวกเวียงจันท์ก็ลงเรือตามฆ่าตายเกือบหมด รอดมาได้ ๔๕ คนเท่านั้น ตัวนายไม่มีเหลือมาเลย รี้พลของเจ้าพระยาราชสุภาวดีซึ่งเป็นคนเกณฑ์มาจากนครราชสีมาและหัวเมืองใกล้เคียงเห็นดังนั้นก็พากันหลบหนีไปเสียมาก เจ้าพระยาราชสุภาวดีเห็นว่ากำลังไม่พอจะสู้ได้ ก็รีบยกจากพานพร้าวในคืนวันนั้นมาพักรวบรวมกำลังอยู่ที่เมืองยะโสธร แล้วกลับไปอีก ฝ่ายเจ้าอนุให้เจ้าราชวงศ์ยกทัพมาตาม มาปะทะกับทัพเจ้าพระยาราชสุภาวดีที่ใกล้เมืองอุดรธานีบัดนี้ ได้รบกันถึงตลุมบอน เจ้าราชวงศ์แทงเจ้าพระยาราชสุภาวดีล้มลง หลวงพิพิธน้องชายเข้าไปช่วย ถูกฟันตายอยู่กับที่ แล้วจะเข้ามาฟันเจ้าพระยาราชสุภาวดีซ้ำอีก พอทนายเอาปืนยิงล้มลง บ่าวไพร่ก็ช่วยกันอุ้มหนีไป เจ้าพระยาราชสุภาวดี

เอาผ้าพันแผลไว้แล้วขึ้นแคร่ให้คนหามตามติดทัพเจ้าราชวงศ์แตกฉานไปจนถึงเวียงจันทน์ เจ้าอนุก็พาครอบครัวหนีไปเมืองพวน เจ้าเมืองพวนขอร้องมิให้ไทยยกกองทัพตามเข้าไปในเขตแดน และรับบอกข่าวเจ้าอนุมาให้ทราบ จึงได้ตัวเจ้าอนุกับบุตรภรรยาส่งมากรุงเทพ ฯ หลายคน แต่เจ้าราชวงศ์นั้นสูญหายไป เจ้าพระยาราชสภาวดีให้รื้อทำลายเมืองเวียงจันทน์เสีย เว้นไว้แต่วัด แล้วกวาดต้อนผู้คนเข้ามาไว้หัวเมืองชั้นใน คือลพบุรี สระบุรี สุพรรณบุรี และนครชัยศรี ส่วนหัวเมืองที่เคยขึ้นเวียงจันทน์นั้นโปรดให้เลือกสรรท้าวพระยาที่ซื่อตรงจงรักต่อกรุงเทพ ฯ ไปปกครองให้ขึ้นแก่หลวงพระบาง

ในการที่เกิดวุ่นวายทั้งสองคราวนี้ ราษฎรต้องระส่ำระสายอดอยากล้มตายและพลัดที่อยู่เป็นส่วนมาก ที่ถูกกวาดต้อนไปมากก็มี ที่อพยพหนีไปเองก็มี เจ้านายท้าวเพี้ยผู้หลักผู้ใหญ่ล้มตายขาดเชื้อสายไปเสียเป็นอันมาก ซึ่งสำหรับในสมัยนั้นย่อมหมายความว่า เสียคนที่นับว่าได้รับการศึกษาอบรมดีและมีความชำนาญในกิจการบ้านเมืองไป ต้องเสียรี้พลทั้งสองฝ่ายมิใช่น้อย ที่ตายด้วยถูกอาวุธนั้นเป็นส่วนน้อย หากตายด้วยป่วยเป็นไข้ เป็นบิดและอดอาหารเสียมากกว่า บ้านเมืองก็ถูกเผาถูกทำลายเสียมาก โดยเฉพาะเวียงจันทน์นั้นเป็นเมืองใหญ่โตงดงามมาก นอกจากนี้ยังเสียทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับญวนด้วย คือญวนที่พาเจ้าอนุมานั้น เมื่อเห็นเกิดวิวาทกันขึ้นอีกก็พากันกลับไป แล้วส่งข่าวไปทูลพระเจ้ากรุงเวียดนาม ๆ ก็ให้เจ้าเมืองแง่อานแต่งคนมาเจรจาอีก ฝ่ายไทยฆ่าพวกญวนที่มาเจรจาคราวนี้กับทั้งบริวารเกือบหมด๕๐ คน ว่าเพราะครั้งก่อนไทยเชื่อคำญวนจึงต้องตายไปเกือบ ๓๐๐ คน ญวนจึงเรียกร้องให้ไทยส่งตัวผู้ทำผิด ส่วนเจ้าเมืองพวนซึ่งเจ้าอนุไปฝากฝังอยู่ด้วยนั้น ญวนก็เรียกตัวไปฆ่าเสีย ญวนยังขอร้องให้ตั้งเวียงจันทน์ขึ้นใหม่อีกด้วย เรื่องเหล่านี้เจรจากันอยู่นานไม่เป็นที่ตกลงกันได้ ทางพระราชไมตรีก็หมองหมางยิ่งขึ้นทุกที จนขาดกันไปในที่สุด

เสร็จการรบตอนนี้แล้ว ทรงตั้งเจ้าพระยาราชสุภาวดีเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก และคุณหญิงโม้ซึ่งได้เป็นหัวหน้าต่อสู้ทุ่งสำริดนั้น ต่อมาได้เป็นท้าวสุรนารี ส่วนพระยาปลัดสามนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งเป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี ที่ปรึกษาราชการเมืองนครราชสีมา

ถึง พ.ศ. ๒๓๗๖ ญวนที่ไซ่งอนก่อการกบฏต่อพระเจ้าเวียตนามมินหม่าง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะกำจัดอำนาจญวนไปให้พ้นจากเมืองที่เคยอยู่ในพระราชอาณาจักร จึงโปรดให้ยกกองทัพบกและเรือไปทางประเทศกัมพูชา(๑) แล้วให้พระมหาเทพ (*ป้อม*) กับพระราชวรินทร์ (*ฉิม*) ไปตีเมืองแง่อาน ให้เจ้าพระยาธรรมา(*สมบุญ*)สบทบกองทัพหลวงพระบางไปตีเมืองหัวพันห้าทั้งหก ในคราวนี้ได้เกลี้ยกล่อมพวกเมืองพวนและหัวพันห้าทั้งหกคืนมาได้ และตีกองทหารญวนที่มารักษาการแตกไป แต่เมืองแง่อานนั้นหาได้ไปถึงไม่ เมืองที่เกลี้ยกล่อมคืนมาได้นี้เดิมขึ้นแก่เวียงจันท์ เจ้าอนุเอาไปขึ้นญวน จึงต้องเสียส่วยแก่ญวนต่อมา เจ้าพระยาธรรมาได้พาตัวแทนของเมืองเหล่านี้มาเฝ้าที่กรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๓๗๘ ขอสมัครเป็นข้าขอบขัณฑสีมาในความดูแลของหลวงพระบางต่อไป ก็ทรงอนุโลมตามความประสงค์

ถึง พ.ศ. ๒๓๘๕ ทรงพระราชดำริจะใคร่ให้ไปเกลี้ยกล่อมกวาดต้อนครอบครัวหัวเมืองขึ้นเวียงจันท์ที่ยังเหลืออยู่ ตั้งแต่เมืองคำเกิด คำม่วนจนถึงเมืองตะโปน เพื่อมิให้เป็นกำลังแก่ญวนต่อไป เจ้าอุปราชเวียงจันท์ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ รับอาสาจึงโปรดให้ไปพร้อมด้วยพระมหาสงคราม เกณฑ์ทัพทางภาคอีสานไป ๑๓,๐๐๐ คน ยกข้ามไปทางฝั่งซ้าย ไม่มีผู้ใดสู้รบ หลบหนีเข้าป่าดงไปหมด ต้องตั้งทำการอยู่แรมปี จนถึง พ.ศ. ๒๓๘๗ จึงได้กลับมากรุงเทพฯ ครอบครัวที่เกลี้ยกล่อมและกวาดมาได้ประมาณ ๕,๐๐๐ คน โปรด

---

(๑) ดูเรื่องกัมพูชา หน้า ๔๘

ให้เลือกที่อยู่ตามใจสมัคร ได้เข้าอยู่ในเขตกาฬสินธุ์บ้าง สกลนครบ้าง นครพนมบ้าง โปรดให้ตั้งบ้านที่ครอบครัวนั้น ๆ ไปอยู่ขึ้นเป็นเมือง จึงเกิดมีเมืองขึ้นอีกหลายเมือง ครั้งนั้นโปรดให้ตั้งด่านขึ้นไว้ทางฟากตะวันออกแม่น้ำโขงตั้งแต่บ้านบึงแขวงนครพนมลงมาจนถึงเขตเมืองตะโปน ให้ตระเวนถึงกันตลอดบ้องกันมิให้ญวนล่วงล้ำเข้ามาได้โดยฝ่ายเราไม่รู้ตัว

ส่วนจัมปาศักดินั้น เมื่อเสร็จเรื่องเจ้าอนุแล้ว ได้โปรดตั้งเชื้อสายของเจ้าสร้อยศรีสมุทรให้ปกครองต่อมา แต่ตัดอำนาจลงไป เมืองที่เคยขึ้นอยู่ก็ให้ไปขึ้นกรุงเทพฯ เสียบ้าง ขึ้นเมืองอื่นบ้าง

ทิศเหนือและพายัพ

ในสมัยกรุงธนบุรี ไทยได้หัวเมืองในแคว้นล้านนากลับคืนมาเป็นส่วนมาก เว้นแต่เชียงแสนและเชียงรายยังเป็นของพม่าอยู่ ถึงรัชกาลที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ ได้คืนมาเป็นของไทย ไม่ช้าพม่าก็ตีคืนไปอีก จนถึง พ.ศ. ๒๓๔๗ จึงสามารถขับไล่พม่าไปได้สำเร็จ คืนมารวมอยู่ในราชอาณาจักรไทยจนถึงปัจจุบันนี้(๑)

ในครั้งนั้นบ้านเมืองแคว้นล้านนายับเยินมาก ผู้คนก็ร่อยหรอ จนเมืองใหญ่ ๆ ล้างเมือง เช่น เชียงใหม่รกร้างถึงช้างและเสือมาอาศัยอยู่ได้ เมื่อพระยากาวิละได้รับพระบรมราชโองการให้ไปตั้งเมืองเชียงใหม่ขึ้นอีกก็ไม่สามารถจะอยู่ได้เพราะพลเมืองมีน้อยและเมืองก็ร้างมานาน ไม่มีกำลังจะแผ้วถาง จึงต้องไปตั้งอยู่ที่เมืองป่าซาง *(ในจังหวัดลำพูนบัดนี้)* เป็นหลายปี จนถึง พ.ศ. ๒๓๓๙ (ณ วัน ๕ ๑๒ จ.ศ. ๑๑๕๘) จึงได้กลับตั้งเมืองเชียงใหม่ขึ้นได้อีก และเมืองลำพูนนั้นพึงจะตั้งขึ้นได้ใหม่ในรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๕๗ ผู้ที่มีส่วนสำคัญในการก่อสร้างความเป็นปึกแผ่นของแคว้นล้านนา

---

(๑) ดูบทที่ ๒ ตอนศึกพม่าครั้งที่ ๓ ที่ ๖ และที่ ๗

ในระยะนี้ได้แก่เจ้า ๗ องค์ คือพระยากาวิละกับน้องทั้งหก ซึ่งเป็นผู้มีความสามารถมีใจหนักแน่นมั่นคง ช่วยกันวางแผนต่อสู้พม่าร่วมมือกับกองทัพกรุงเทพฯ หลายคราว จึงได้ครอบครองบ้านเมืองในฐานะเจ้าประเทศราช หลายองค์สืบสกุลมาเป็นสกุล ณ เชียงใหม่ • ณ ลำปาง ณ ลำพูน บัดนี้ ส่วนแพร่และน่านนั้น แม้มิได้เป็นญาติวงศ์ใกล้ชิดกันถึงเพียงนี้ก็มีความสามัคคีกันดี จะทำการอันใดก็ปรองดองทั้ง ๕ เมืองมิได้วิวาทรุกรานกันและกัน เฉพาะเมืองหนึ่งๆ ในเมืองทั้ง ๕ นี้ เจ้านายก็มิได้วิวาทแตกร้าวชิงตำแหน่งกัน ให้ปรากฏเป็นที่เสียหายแก่บ้านเมืองดังที่เป็นอยู่ในกาลเมือง จึงเกิดความสุขสวัสดิตลอดมา

เมื่อขับไล่พม่าไปจากเชียงแสนสำเร็จใน พ.ศ. ๒๓๕๗ แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงพระราชดำริว่า พม่าที่แตกหนีไปจากแคว้นล้านนาไทยอาจไปตั้งมั่วสุมอยู่ด้วมหัวเมืองลอเขิน ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นพม่า จะไปหากำลังกลับมาเบียดเบียนบ้านเมืองในพระราชอาณาเขตต่อไปอีก ควรจะปราบปรามให้สิ้นห่วงเสียที จึงโปรดให้มีตราสั่งหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือให้ยกทัพขึ้นไปตีเมืองลอเขิน ตลอดจนแคว้นสิบสองปันนา ครั้นถึงฤดูแล้งเจ้ากาวิละจึงให้ยกกองทัพเชียงใหม่ขึ้นไปกับทัพนครลำปาง แพร่ เถิน ทางหนึ่ง กองทัพเมืองน่านยกขึ้นไปกับทัพหลวงพระบาง เวียงจันทน์ อีกทางหนึ่ง

กองทัพที่ไปจากเชียงใหม่ยกขึ้นไปถึงเมืองยอง เจ้าเมืองยองออกมายอมอ่อนน้อมโดยดี เจ้าเมืองเชียงตุงและเขินทั้งปวงรู้ว่ากองทัพไทยได้เมืองยองก็มายอมสวามิภักดิ์ขอขึ้นกรุงเทพฯ

ฝ่ายทางที่กองทัพเมืองน่าน หลวงพระบาง เวียงจันทน์ยกขึ้นไปนั้น เมืองเชียงรุ้งและหัวเมืองลออื่นๆ ในแคว้นสิบสองปันนามิได้ต่อสู้ ต่างยอมอ่อมน้อมโดยดี ที่เมืองเชียงแขงนั้นมีพม่ามาตั้งกำกับอยู่ เจ้าเมืองเชียงแขงรู้ว่าเชียงรุ้ง

ยอมอ่อนน้อมต่อไทยแล้ว ก็ฆ่าฟันขับไล่พม่าไปหมด แล้วมายอมอ่อนน้อมต่อไทย

ครั้งนั้นได้หัวเมืองใหญ่น้อยมายอมอ่อนน้อม ๔๐ เมือง พระราชอาณาเขตนับว่าขยายไปจดแดนจีน กำหนดว่ากว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่าสมัยใด ๆ ในประวัติศาสตร์ไทย ครอบครัวที่กะไว้ว่าจะอพยพมาได้มีประมาณ ๗๐,๐๐๐ เศษ ครั้นแม่ทัพนายกองกลับมาบ้านเมืองพาหัวหน้าหรือตัวแทนของเมืองต่าง ๆ นั้นเข้ามาเฝ้า ก็โปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลทั่วกันตลอดจนผู้ที่มาอ่อนน้อมแล้วโปรดให้คงคืนไปครองบ้านเมืองทุกราย ครอบครัวที่จะอพยพมานั้นก็โปรดให้งด ด้วยทรงพระราชดำริว่า ความประสงค์ที่จะขับไล่พม่าให้ห่างพระราชอาณาเขตก็สำเร็จแล้ว และเมืองเหล่านี้อยู่ห่างไกลพระนคร ยากที่จะปกครองไว้ได้ตลอดไป ทั้งได้มาอ่อนน้อมโดยดี ไม่ควรจะให้ได้ความเดือดร้อนต่อไป (*พ.ศ. ๒๓๔๘*)

ประเทศลอเขินเหล่านี้เป็นชาติไทย แบ่งแยกกันเป็นหลายเมือง ต่างมีเจ้านายปกครอง ขึ้นอยู่กับจีนและพม่า นาน ๆ ก็มาขึ้นกับไทยบ้างเมื่อไทยมีอำนาจขึ้น สุดแต่ให้ได้พ้นภัยไปคราวหนึ่ง ๆ ลางทีส่งบรรณาการถวายตั้งสามประเทศในคราวเดียวกันก็มี โดยมากก็อยู่ในอำนาจของประเทศที่ไปมาง่าย เช่นเชียงตุงในคราวนี้พอเจ้าเมืองลงมาเฝ้า ทางโน้นพม่าก็มายึดไว้ได้อีก ตั้งให้มหาขนานน้องชายของเจ้าเมือง ซึ่งเจ้าเมืองให้รั้งเมืองอยู่แทนตนนั้นครองเมืองต่อไป และมิได้กลับคืนมาขึ้นกรุงเทพ ฯ อีกเลย

ส่วนแคว้นสิบสองปันนานั้นเป็นชาติไทยจำพวกลอโดยมาก แบ่งเป็นหลายเมืองด้วยกัน มีเจ้านายปกครองเป็นญาติวงศ์เดียวกัน มีเมืองเชียงรุ่ง (*หรือเชียงฮุ้ง*) เป็นหัวหน้า ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พวกเจ้านายเมืองเชียงรุ้งแย่งกันเป็นใหญ่ จีนอุดหนุนฝ่ายหนึ่ง พม่าอุดหนุนฝ่ายหนึ่ง พวกเชียงรุ้งรบราฆ่าฟันกัน บ้านเมืองไม่เป็นปรกติมาหลายปี ที่หลังพม่ามาเบียดเบียน เจ้า

นายเมืองเชียงรุ้งที่ไม่ถูกกับพม่าในตอนนั้นจึงเข้ามาอาศัยในพระราชอาณาจักร ที่เมืองหลวงพระบางพวก ๑ ที่น่านพวก ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้หัวหน้าเข้ามากรุงเทพ ฯ ทั้งสองราย ได่ถามได้ความทั้งปวงแล้ว ทรงพระราชดำริว่า พม่ามีอำนาจที่เชียงรุ้ง ก็เพราะครอบครองเมืองเชียงตุงอยู่ ถ้าตีกาลงเมืองเชียงตุงเสียแลว เชียงรุงกจะปลอดภัย เวลานั้นเชียงตุงเป็นอริอยู่กับเชียงใหม่ด้วย จึงดำรัสสั่งให้มีตราเกณฑ์ทัพเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ไปตีเชียงตุงเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ตีหัวเมืองรายทางเข้าไปได้จนถึงชานเมืองเชียงตุง แต่กองทัพไม่พรักพร้อมกัน และไปขัดสนเสบียงอาหาร จึงต้องถอยกลับมา ยังมิทันจะได้จัดการเรื่องนี่ต่อไป กสันรัชกาลที่ ๓ ในครั้งนี้ได้ผู้คนชาวเชียงรุ้งทอพยพเข้ามาประมาณ ๑,๘๐๐ คน ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เชียงของ

ทิศใต้และตะวันตก

ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อเกิดศึกพม่าใน พ.ศ. ๒๓๒๘ เสร็จการรบที่ทุ่งลาดหญ้าแล้ว สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเสด็จเป็นจอมทัพ รัพดล้วนเป็นคนในพระราชวังบวรลงไปปราบพม่าข้าศึกซึ่งยกมาทางหัวเมืองปักษ์ใต้ ครั้นเสร็จการรบแล้ว ทรงพระราชดำริว่า กองทัพก็พร้อมกันอยู่ที่สงขลาแล้ว เป็นโอกาสที่จะปราบปรามหัวเมืองมลายูซึ่งตั้งแข็งเมืองมิได้มาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาดังแต่ก่อน จึงดำรัสให้ข้าหลวงเชิญรับสั่งไปยังหัวเมืองมลายูให้มาอ่อนน้อมดังแต่ก่อน สุลต่านเมืองปัตตานีไม่มาตามรับสั่ง จึงโปรดให้ยกกองทัพไปตีเมืองปัตตานีได้ ได้ปืนสำคัญอันเป็นศรีเมืองซึ่งชื่อว่านางพระยาตานีกับเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ และกวาดผู้คนเป็นการตัดกำลังมาเสียมาก พระยาไทรบุรี ตรังกานู และกะลันตันซึ่งขึ้นอยู่กับตรังกานูได้ทราบข่าว ก็ตกแต่งราชบรรณาการมาถวาย ขอเป็นเมืองในขอบขัณฑสีมาต่อไป โปรดให้ทั้ง

สามเมืองนี้ คงเป็นเมืองประเทศราช ถวายต้นไม้เงินทอง แต่ส่วนบัตตานี นั้นทรงตั้งเจ้าเมืองใหม่ ให้อยู่ในความดูแลของสงขลา ซึ่งขึ้นนครศรีธรรมราช

ต่อมาประมาณระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๒ กับ ๒๓๓๔ เจ้าเมืองบัตตานียกกองทัพมาตีสงขลา และชวนองเชียงสือญวนให้มาช่วยตีกรุงเทพฯ จึงต้องปราบกบฏ กองทัพเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลาช่วยกันระดมตีกองทัพบัตตานีแตกไปก่อนทัพกรุงลงไปถึง แล้วพระยาสงขลา (*บุญฮุย ณ สงขลา*) ติดตามไปตีได้เมืองบัตตานีอีก จึงได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยา และสงขลาได้มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และคงกำกับหัวเมืองแขกชายทะเลด้านใน คือบัตตานี กลันตัน ตรังกานู ให้แบ่งเมืองบัตตานีเป็น ๗ หัวเมือง คือ บัตตานี ๑ ยะลา ๑ ยะหริ่งหรือยิริง ๑ ระแงะ ๑ รามันห์ ๑ สายบุรี ๑ นราธิวาส ๑ มีเจ้าเมืองเป็นไทยบ้าง เป็นเจ้านายเดิมบ้าง ส่วนนครศรีธรรมราชนั้นให้ดูแลแต่ไทรบุรี ต่อนั้นมามีการเปลี่ยนแปลงบ้างชั่วแต่การภายใน เช่น กะลันตันขอเลิกจากการอยู่ในความดูแลของตรังกานู (*ในรัชกาลที่ ๒ ราว พ.ศ. ๒๓๕๗*) มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ในความดูแลของนครศรีธรรมราช นอกจากนี้ยังมีเรื่องพวกเจ้าเมืองแตกกันเองในหมู่ญาติวงศ์ ต้องร้องถึงทางกรุงเทพฯ ลงไปบังคับไกล่เกลี่ยให้คืนดีกัน และโยกย้ายสับเปลี่ยนตัว บางทีก็เอาผู้ที่เข้ากันไม่ได้เข้ามารับราชการในกรุง

เมืองกะลันตันและตรังกานูนี้เดิมเป็นเมืองเล็ก ๆ ขึ้นบัตตานี มาเมื่อในราวสมัยกรุงธนบุรี ญาติวงศ์ของพระยาบัตตานีคนหนึ่งไปได้กำลังจากเมืองยะโฮรมาตั้งเมืองตรังกานูเป็นเมืองใหญ่โตขึ้น แล้วมาตีได้กะลันตันไปเป็นเมืองขึ้น

ส่วนไทรบุรี (*หรือเคดะ*) นั้น สันนิษฐานกันว่าเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่สมัยสุโขทัย และพวกที่ตั้งเมืองไทรบุรีขึ้นนั้นเป็นชนชาติไทยถือพุทธศาสนา มีชื่อคนและชื่อท้องที่เป็นภาษาไทยปรากฏในพงศาวดารหลายแห่ง และวัดของ

โบราณก็ยังมีปรากฏอยู่ ต่อมาชาวมลายูจากสุมาตราจึงอพยพมาอยู่ พวกไทรบุรีทั้งที่เป็นเชื้อไทยและเชื้อมลายู พึงจะมาเข้ารีตถือศาสนาอิสลามในสมัยกรุงศรีอยุธยาเอง ในปัจจุบันนี้ก็ยังมีคนเชื้อไทยในไทรบุรีอีกมาก และราษฎรชาวเมืองสตูล (*เดิมเป็นส่วนหนึ่งของไทรบุรี*) เป็นพวกเชื้อไทยแทบทั้งสิ้น แต่ถือศาสนาอิสลามเหมือนกับพวกเชื้อมลายู พวกมลายูเรียกคนพวกนี้ว่าสาม สาม หมายความว่าชาวสยามที่ถือศาสนาอิสลาม เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า ไทรบุรีตั้งแข็งเมืองอย่างนครศรีธรรมราชและปัตตานี

ในปลายสมัยกรุงธนบุรี อังกฤษอยากจะหาหัวเมืองเป็นที่ตั้งทำการค้าขายแข่งกับฮอลันดาทางแหลมมลายู จึงมาขอเช่าเกาะหมาก (*ปีนัง ภาษามลายูแปลว่า หมาก*) พระยาไทรบุรีอับดุลละ โมกุรัมซะ ไม่ยอมให้ ครั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเสด็จยกทัพลงไปปักษ์ใต้ดังได้กล่าวมานั้น พระยาไทรบุรีกำลังกลัวไทย จึงยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก ร่างสัญญาไปว่า ถ้ามีข้าศึกมาทำร้ายไทรบุรีไม่ว่าทางใด อังกฤษจะต้องช่วย แต่อังกฤษรับสัญญาเพียงว่า จะต่อสู้แต่ศัตรูที่จะมาตีเกาะหมาก ยังไม่ทันตกลงกัน อังกฤษก็เข้าปกครองเกาะหมากใน พ.ศ. ๒๓๒๙ พอพระยาไทรบุรีย่อมอ่อนน้อมต่อไทย และไทยยอมให้เป็นประเทศราชอยู่ไปตามเดิม พระยาไทรบุรีก็กลับเสียดายเกาะหมาก พยายามจะเอาคืน แต่ไม่สำเร็จ จึงเกิดรบกันขึ้นกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๓๕ แต่การรบไม่เป็นผลสมประสงค์ กลับต้องยอมทำสัญญาให้อังกฤษเช่าเกาะหมากและยอมให้มาซื้อเสบียงอาหารไปจากไทรบุรีได้โดยไม่ต้องเสียภาษีด้วย ครั้นต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๔๓ มีโจรสลัดข้ามจากฝั่งไปตีเกาะหมาก อังกฤษเข้าใจว่าพระยาไทรบุรีเป็นใจด้วย จึงขู่บังคับขอเช่าแผ่นดินทางฝั่งตรงข้ามที่เรียกต่อมาว่า เวลสลีย์ ไปอีก ที่เหล่านี้จึงตกเป็นของอังกฤษแต่นั้นมา (แต่ทางกรุงเทพ ฯ เพิ่งจะรับรองการเช่านี้ต่อในรัชกาลที่ ๓)

ถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อพม่ามาตีถลาง พระยาไทรบุรี (*ปะแงรัน บุตร อับดุลละ โมกุรัมซะ*) ได้ส่งกองทัพมีจำนวนคน ๒,๕๐๐ ไปช่วยรบพม่า และ

ใน พ.ศ. ๒๓๕๕ ได้ยกไปตีเประมาเป็นเมืองขึ้นไทย จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา

ต่อมาปรากฏว่าเจ้าพระยาไทรบุรีเอาใจไปเผื่อแผ่แก่พม่า ๆ ชวนญวนและไทรบุรีให้มาช่วยรบไทย โปรดให้หาตัวเข้ามาจะไต่ถาม (พ.ศ. ๒๓๖๔) เจ้าพระยาไทรก็เลยตั้งแข็งเมือง ต้นไม้เงินทองก็ไม่ส่งเข้ามาตามกำหนด จึงโปรดให้มีตราไปยังนครศรีธรรมราชให้ยกกองทัพไปตีไทรบุรี มิให้เป็นกำลังแก่พม่าซึ่งจะมารบกวนไทยต่อไป เจ้าพระยานคร (น้อย) ก็ยกทัพเมืองนครฯ สงขลา พัทลุงไปยังไทรบุรี ได้สู้รบกันเล็กน้อย เจ้าพระยาไทรก็หนีไปอาศัยอยู่ที่เกาะหมาก แล้วภายหลังไปอยู่มะละกา เจ้าพระยานคร (น้อย) ตั้งให้พระภักดีบริรักษ์ (แสง) เป็นผู้รักษาไทรบุรี ให้นายนุชเป็นพระเสนานุชิต ปลัดเมือง ทั้งสองนี้เป็นบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) ๆ ผู้นี้คนทั้งหลายเข้าใจว่าเป็นโอรสสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะมารดานี้เคยอยู่ในพระราชวังมาก่อนที่พระราชทานแก่เจ้าพระยานครพัฒน์ เจ้าพระยานคร (น้อย) เป็นผู้มีความสามารถเข้มแข็งที่สุดในบรรดาผู้ว่าราชการนครศรีธรรมราช พวกเมืองไทรกล่าวหาว่า เพราะเจ้าพระยานคร (น้อย) ประสงค์จะครอบครองเมืองไทรสิทธิขาด เมืองไทรจึงเกิดเรื่องเดือดร้อนต่าง ๆ

ถึงรัชกาลที่ ๓ ในปลาย พ.ศ. ๒๓๗๓ ตนกูเดนหลานเจ้าพระยาไทรยกมาตีเมืองไทรคืนได้ เจ้าพระยานคร (น้อย) ให้พระสุรินทร์ข้าราชการในกรุงซึ่งขณะนั้นไปอยู่ที่นครศรีธรรมราชไปเกณฑ์กองทัพเมืองสงขลาและเมืองปัตตานีเก่าซึ่งแยกเป็น ๗ หัวเมืองนั้นมาช่วย พระยาสงขลาให้พระสุรินทร์ไปเกณฑ์หัวเมืองทั้งเจ็ดเอง หัวเมืองทั้งเจ็ดก็ตั้งตัดแข็งขืนทุกเมือง โปรดให้กองทัพกรุงลงไประงับความวุ่นวายก็ไม่สำเร็จ ยังซ้ำเมืองกะลันตันตรังกานูก็มาช่วยหัวเมืองทั้งเจ็ดอีกด้วย จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ซึ่งว่าที่สมุหพระกลาโหมและกรมท่าเป็นแม่ทัพใหญ่ยกกองทัพเรือไปอีก พอเจ้าพระยานครตีเมืองไทรคืนได้แล้วยกมาที่สงขลา เจ้าพระยาทั้งสองปรึกษา

ตระเตรียมการกันแล้วก็ยกไปปราบหัวเมืองทั้งเจ็ดได้เรียบร้อย แล้วเตรียมจะไปตีกะลันตันต่อไป พระยากะลันตันจึงให้มาสารภาพผิด ขอเสียค่าไถ่เมืองและค่าเสียหายของกองทัพที่ยกไป ส่วนตรังกานูนั้นในเวลานั้นแตกกันอยู่เป็นสองพวก ด้วยหัวหน้าแย่งกันเป็นที่เจ้าเมือง จึงถอดเจ้าเมืองเสียแล้วตั้งตนกอมาหัวหน้าฝ่ายหนึ่งต้องหนีไปเสียนั้นให้กลับมาเป็นเจ้าเมืองแทน ขึ้น

ถึง พ.ศ. ๒๓๘๑ ญาติของเจ้าพระยาไทร (*ปะแงรัน*) คุมพรรคพวกมาตีไทรบุรีคืนได้อีก โปรดให้เจ้าพระยายมราชกับเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ยกกองทัพกรุงออกไป พอพระบริรักษ์เจ้าเมืองและพระเสนานุชิตปลัดเมืองตีเมืองไทรคืนได้ เผอิญเจ้าพระยานคร (*น้อย*) ป่วยถึงอสัญกรรมลง เจ้าพระยายมราชกับเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์เห็นว่าไทรบุรีเป็นเมืองห่างไกลพระนคร พลเมืองนั้นแม้ในชั้นเดิมจะเป็นไทย ตกมาตอนนี้ก็ปะปนกันจนไม่ทราบหรือสนใจในประวัติเดิมและพูดภาษามลายูไปหมด ทั้งถือศาสนาอิสลามด้วย จะต้องให้พวกพ้องเจ้าพระยาไทรปกครองจึงจะเรียบร้อย จึงให้แบ่งไทรบุรีออกเป็น ๔ เมือง คือ ไทรบุรี ๑ กะบังปาสู ๑ ปลิศ ๑ สะตูล ๑ ตั้งญาติวงศ์ของเจ้าพระยาไทรที่ผู้คนนับถือเป็นเจ้าเมือง ต่างไม่ขึ้นแก่กัน ให้อยู่ในความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นเจ้าพระยาไทรได้ทราบข่าวก็ส่งบุตรเข้ามาเฝ้าขอพระราชทานอภัยโทษและขอกลับมารับราชการตามเดิม ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้กลับมาเป็นเจ้าเมืองไทรบุรีตามที่แบ่งใหม่ ย้ายตนกูอาหนุ่มเจ้าเมืองที่ตั้งไว้ไปครองเมืองกะบังปาสู[๑] แทนเจ้าเมืองที่ถึงแก่กรรม

ส่วนทวาย มะริด ตะนาวศรีนั้น ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงพยายามที่จะให้ได้กลับคืนมาอยู่ในพระราชอาณาเขตเหมือนในสมัยกรุงศรีอยุธยา มิให้พม่าใช้เป็นที่พักต้นทางที่จะเข้ามารบกวนเราได้อีก พอเมืองทั้งสามนี้มาขอสวามิภักดิ์ก็ทรงรับไว้ (*พ.ศ. ๒๓๓๖*) แต่ในเวลา ๔ ปีก็กลับเสียไปอีก ในการต่อสู้

---

(๑) ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้กะบังปาสูรวมเข้าในเขตไทรบุรี

เพื่อจะยึดเมืองนี้เราต้องเสียเลือดเนื้อไปมิใช่น้อย จนถึงขั้นเสียสมุหพระกลาโหม(๑) ถึงรัชกาลที่ ๓ ไทยยังได้พยายามอีก แต่เมืองเหล่านี้ตกเป็นของอังกฤษไป ก็เป็นอันหมดปัญหา(๒)

รับครัวสวามภักดิ์และอพยพ

ตั้งแต่สมัยโบราณมา เมื่อประเทศใดทำสงครามมีชัยชนะต่อประเทศอื่น ก็ต่อประเทศราชหรือแม้หัวเมืองขึ้นของตนก็ดี ย่อมกวาดครอบครัวพลเมืองของฝ่ายแพ้มาไว้ในบ้านเมืองตน คงจะเพื่อทดแทนกับที่เสียรี้พลไปในการรบ มิให้บ้านเมืองหย่อนกำลังลง และเพื่อตัดกำลังข้าศึกด้วย ทั้งเพื่อมาเป็นกำลังส่วนตัวของแม่ทัพนายกองซึ่งมิได้มีเงินเดือนเหมือนปัจจุบันนี้ คนเหล่านี้มาอยู่โดยได้รับอุปถัมภ์บำรุงทุกอย่างเท่าที่จะเป็นไปได้ และในที่สุดก็ได้รับอิสรภาพและสิทธิต่าง ๆ เหมือนกับพลเมืองทั่วไป ดังปรากฏเห็นอยู่ในเมืองเราในปัจจุบันนี้เป็นอันมาก

นอกจากครอบครัวที่กวาดต้อนมาในการสงคราม ยังมีที่อพยพมาเองอีกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ดังต่อไปนี้

รัชกาลที่ ๑ เขมรเข้ารีตเชื้อปอรตุเกสเข้ามาพร้อมกับนักองค์เอง ๕๐๐ เศษ โปรดให้ไปอยู่สามเสนเหนือวัดราชาธิวาส

ญวนที่เข้ามากับองเชียงสือ และที่ตามเข้ามาโดยลำพังในภายหลัง เดิมอยู่กับองเชียงสือในที่ซึ่งต่อมาพระราชทานให้เป็นสถานกงสุลปอรตุเกส ครั้นองเชียงสือไปจากพระนครแล้ว โปรดให้ย้ายคนที่เหลืออยู่ไปอยู่บางโพใกล้สะพานพระราม ๖ บัดนี้

---

(๑) เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ผู้ได้ร่วมราชการทำศึกสงครามมาด้วยกันกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ อย่างมิได้คิดแก่ชีวิต จนได้เป็นที่พระยาเพชรบูรณ์ในสมัยกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ จึงได้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม

(๒) ดูบทที่ ๒ ตอนเกี่ยวกับพม่า

รัชกาลที่ ๒ ท้าวไชย อุปราชเมืองนครพนม วิวาทกับพระบรมราชาเจ้าเมือง จึงพาสมัครพรรคพวก ๒,๐๐๐ เศษ อพยพเข้ามากรุงเทพฯ ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ โปรดให้ไปอยู่คลองมหาวงศ์ เมืองสมุทรปราการ ภายหลังพากันไปอยู่พนัศนิคมก็มาก

พวกมอญเมืองเมาะตะมะไม่พอใจเจ้าเมืองซึ่งเป็นพม่า จึงจับเจ้าเมืองกรมการพม่าฆ่าเสีย แล้วอพยพครอบครัวเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี เมืองตาก เมืองอุทัยธานี ใน พ.ศ. ๒๓๕๘ โปรดพระราชทานเสบียงอาหารและเครื่องปลูกสร้างบ้านเรือนให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตที่เป็นเมืองปทุมธานี เมืองนนทบุรี และนครเขื่อนขันธ์บัดนี้ ซึ่งมีมอญที่อพยพเข้ามาในสมัยกรุงธนบุรีอยู่แล้ว พวกที่เข้ามาใหม่นี้จึงเรียกกันว่ามอญใหม่ มีจำนวน ๔๐,๐๐๐ เศษ ทรงตั้งสมิงสอดเบาหัวหน้าที่มาเป็นพระยารัตนจักร ให้ควบคุมดูแลต่อไป

รัชกาลที่ ๓ พระเจ้าหมิ่นหม่างประเทศญวนประกาศห้ามมิให้ราษฎรถือคริสตศาสนา และจับญวนที่เข้ารีตทำโทษต่าง ๆ จึงมีญวนเข้ารีตอพยพครอบครัวเข้ามาในประเทศนี้ใน พ.ศ. ๒๓๗๗ หลายร้อย มาอยู่ที่จันทบุรีโดยมาก ที่เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ บ้างนั้น คงจะได้ไปอยู่สามเสนใกล้กับพวกเขมรเชื้อปอรตุเกสเข้ารีตที่เข้ามาอยู่แต่ก่อน ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาพระคลังพาญวนเข้ามาอีก จึงโปรดให้พวกที่เข้ารีตไปอยู่ ณ ที่นั้นอีก และให้ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑามณี *(พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)* ให้ทรงฝึกหัดพวกผู้ชายเป็นทหารปืนใหญ่ ส่วนพวกที่ถือพุทธศาสนาให้อยู่เมืองกาญจนบุรี

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๘๓ กองทัพไทยกับเขมรทำการรบขับไล่ญวนที่เข้ามาตั้งอยู่ในเขมร เผอิญเกิดความไข้ขึ้นในค่ายญวน พวกญวนหนีความไข้ออกมาหาเขมรประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาส่งเข้ามากรุงเทพฯ โปรดให้ไปอยู่บางโพกับเชื้อสายญวนพวกองเชียงสือ

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร ๔๘/๑ ซอยรัชฎภัณฑ์ ถนนราชปรารภ วงเวียนมักกะสัน ดุสิต พระนคร โทร. ๕๘๕๕๒
นายจรัส วันทนทวี ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๐๑